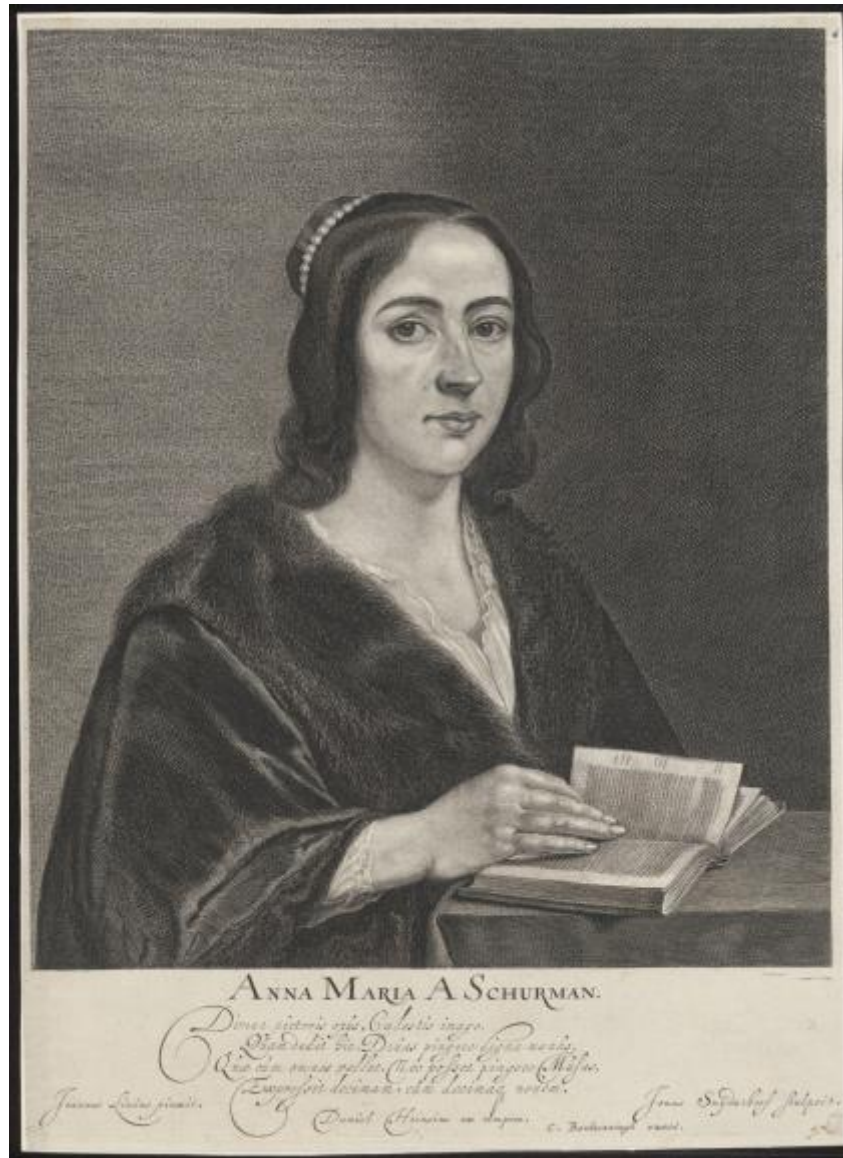

Als een spin in het web

Een comparatief onderzoek naar de brieven van Anna Maria van Schurman (1607-1678) gericht aan mannen en aan vrouwen

Margot Maas, s4126335

Bachelorwerkstuk Geschiedenis

15 januari 2016, eerste gelegenheid

Onder begeleiding van dr. F.P.G.B.M. Meens

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. Het leven van de wetenschapster Anna Maria van Schurman	9
2. Het correspondentienetwerk van Anna Maria van Schurman	12
3. Een vergelijkende analyse van de brieven van Anna Maria van Schurman.....	15
Een inhoudelijke analyse	17
Een vormelijke analyse	23
Een stilistische analyse	24
Het verband tussen de inhoud, vorm en stijl.....	27
Conclusie	28
Bibliografie	31
Prent voorblad.....	31
Bronnenlijst (op chronologische volgorde)	31
Secundaire literatuur	33
Bijlage I: Brieven verzonden door Anna Maria van Schurman	37
Bijlage II: Categorisering van de besproken onderwerpen in de brieven gericht aan mannen en aan vrouwen.....	54

Inleiding

*Maar hier, in onze nis waar het bedrog van de Wereld ver
verwijderd is, oordelen we juister over alles en veroordelen we
ijdelheden die meer profane zielen met bewondering vervullen.
Hier kunnen we in de rust die de Muzen begeren, onze geest tot
hogere zaken verheffen en zonder obstakel de verwerving van
kennis beoefenen.’¹*

– Anna Maria van Schurman (1607-1678)

Deze uitspraak, van de geleerde vrouw Anna Maria van Schurman, verwijst naar het bestaan van een gemeenschap voor geleerden: de Republiek der Letteren. Al in de 15^e eeuw benoemden de ‘leden’ het bestaan van dit netwerk als Res Publica Litterarum; een van de eersten die deze term gebruikten was Desiderius Erasmus (1467-1536). De leden bedoelden met de Republiek der Letteren een gemeenschap die tijd en ruimte overschreed en uitsteeg boven de beperkingen van moedertaal, godsdienst en nationaliteit. Correspondenties en persoonlijke ontmoetingen hielden de gemeenschap in stand en voorwaarde van lidmaatschap was kennis van Latijn en liefde voor kunst en wetenschap.²

Lang is gedacht dat vrouwen geen onderdeel uitmaakten van dit grote netwerk. Zij kregen immers niet voldoende onderwijs om aan de eisen te kunnen voldoen. Steeds meer onderzoek laat echter zien dat er wel degelijk vrouwelijke wetenschappers waren die contacten onderhielden met andere gelijkgestemde vrouwen en mannen; Schurman was een van hen. Ze werd geboren in Keulen en verhuisde op achtjarige leeftijd met haar familie naar Utrecht. Al vroeg werd duidelijk dat ze getalenteerd was. Haar vader besloot haar daarom zelf te onderwijzen. Op latere leeftijd stond ze in verbinding met allerlei geleerden en publiceerde enkele werken. Daarmee verwierf ze internationale bekendheid.³

Over de betekenis en met name de periodisering van de Republiek der Letteren zelf bestaan binnen het wetenschappelijk debat verschillende standpunten. Volgens Dena Goodman, hoogleraar Vrouwenstudies aan de University of Michigan, is de Republiek der Letteren

¹ Pieta van Beek, *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)* (Stellenbosch, 2004), 235.

² Pieta van Beek, ‘Een Vrouwenrepubliek der Letteren? Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwen’, *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3 (1996), 36-49, 38.

³ Els Kloek (red.), *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013), 345-348.

onlosmakelijk verbonden met de Verlichting en de formele instituties die daarbij horen, zoals salons en academies. Goodmans onderzoek richt zich op de tweede helft van de 18^e eeuw in Frankrijk.⁴ Twee andere belangrijke onderzoekers van de Republiek der Letteren zijn Hans Bots, emeritus hoogleraar Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, en Françoise Waquet, historica en directrice van het Centre national de la recherche scientifique. Zij ontkoppelen de Republiek en de Verlichting van elkaar. De Republiek was in de 17^e en 18^e eeuw actief en bestond uit een netwerk waarin zowel persoonlijke contacten op bepaalde ontmoetingsplekken als correspondenties van belang waren.⁵ Anne Goldgar, hoogleraar Vroegmoderne geschiedenis van Europa aan King's College London, nuanceert deze visie en plaatst de Republiek in de late 17^e en vroege 18^e eeuw.⁶ Laurence Brockliss, hoogleraar Vroegmoderne Franse geschiedenis aan de University of Oxford, zet zich weer expliciet af tegen Goldgar: de Republiek eindigde niet in het midden van de 18^e eeuw, maar werd toen juist sterker.⁷ De historica, filosofe en classica Saskia Stegeman spreidt het bestaan van de gemeenschap uit over een paar eeuwen, tijdens de gehele vroegmoderne tijd.⁸

De discussie tussen deze onderzoekers laat zien dat met name de periodisering van *Res Publica Litterarum* discutabel is. Dit onderzoek ziet de Republiek der Letteren, vergelijkbaar met de visie van Stegeman, als een vroegmoderne gemeenschap. De focus ligt, vanwege de casus, op de 17^e eeuw.

Al deze studies zien voor vrouwen geen rol die vergelijkbaar is met die van mannelijke geleerden. Brockliss en Stegeman behandelen uitgebreid de correspondentiecultuur van de Republiek der Letteren en besteden daarin geen aandacht aan vrouwen. Goodman doet dit wel, maar ziet vrouwen alleen als salonnières.⁹ Goldgar benoemt vrouwen slechts als deel van het leespubliek van wetenschappelijke tijdschriften.¹⁰ Ook al waren er enkele exceptionele vrouwen, dan nog was de Republiek der Letteren een in essentie mannelijke maatschappij, aldus Bots en Waquet.¹¹

⁴ Dena Goodman, *The Republic of Letters. A cultural history of the French Enlightenment* (Cornell, 1994), 2-9.

⁵ Hans Bots & Françoise Waquet, *La République des Lettres* (Paris, 1997), 11-27.

⁶ Anne Goldgar, *Impolite learning. Conduct and community in the Republic of Letters, 1680-1750* (New Haven, 1995), 6-7.

⁷ Laurence Brockliss, *Calvet's web: Enlightenment and the Republic of Letters in eighteenth-century France* (Oxford, 2002), 6-9.

⁸ Saskia Stegeman, *Patronage and services in the Republic of Letters. The network of Theodorus Janssonius van Almeloveen (1675-1712)* (Amsterdam, 2005), 6.

⁹ Goodman, *The Republic of Letters*, 2-9.

¹⁰ Goldgar, *Impolite learning*, 61.

¹¹ Bots & Waquet, *La République*, 96-99.

Een aantal wetenschappers besteedt juist aandacht aan deze exceptionele vrouwen om aan te tonen dat vrouwen wel degelijk dezelfde rollen vervulden in Res Publica Litterarum. Elisabeth Eger, hoogleraar Engels aan King's College London, doet dit door het tonen van een Brits vrouwenennetwerk uit de tweede helft van de 18^e eeuw, beter bekend als de *Bluestocking Circle*.¹² Net als Goodman meent Eger dat deel van de rol van vrouwen gelegen was in de salons; toch focust ze zich ook op andere aspecten, zoals de correspondentie van deze vrouwen.¹³

Andere onderzoekers gaan nog verder en laten het belang van vrouwen buiten de salons zien door het correspondentienetwerk van vrouwen te tonen, zoals de neerlandica Annelies de Jeu. Zij laat in haar onderzoek verschillende correspondentienetwerken van vrouwen in de 17^e en 18^e eeuw zien. Deze vrouwen schrijven vooral over gedichten maar in mindere mate ook over de wetenschap en maatschappij.¹⁴ Weer anderen focussen zich op het netwerk van Schurman en de vrouwen met wie zij correspondeerde. Pieta van Beek, literatuuronderzoeker verbonden aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek, ziet dit netwerk van Schurman, de Vrouwenrepubliek, zoals zij het noemt, als één van de vele netwerken die bestonden in de vroegmoderne tijd.¹⁵ Het is gereconstrueerd uit de bronnen die op dit moment bekend zijn.¹⁶ De historicus Carol Pal van Bennington College ziet Schurmans web van contacten, dat bestond tussen 1630 en 1680, echter als het enige vrouwenennetwerk uit de periode van de Verlichting. Pal stelt dat Schurmans netwerk levensvatbaar was doordat er in Europa door vele oorlogen politieke instabiliteit was. Na 1680 keerde, door een einde van die oorlogen, de stabiliteit terug. De stabiliteit zou voor een conservatieve sfeer gezorgd hebben, die een einde betekende aan de deelname van vrouwen.¹⁷ Eger, Jeu en Beek laten echter zien dat er in andere periodes ook geleerde en corresponderende vrouwen waren waarmee Pals argumentatie onderuit gehaald wordt. Zelfs in de periode die Pal reconstrueert, heeft ze, volgens Beek, een aantal belangrijke vrouwen weggelaten, zoals koningin Christina van Zweden (1626-1689) en Birgitta Thott (geboorte- en sterfdatum onbekend) uit

¹² Elisabeth Eger, *Bluestockings: women of reason from Enlightenment to Romanticism* (Basingstoke/New York, 2010), 1-3.

¹³ Ibidem, 59-61.

¹⁴ Annelies de Jeu, 't Spoor der dichtersessen'. *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Hilversum, 2000).

¹⁵ Van Beek, 'Een Vrouwenrepubliek der Letteren?', 36-37.

¹⁶ Pieta van Beek, 'Republic of women: rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century by Carol Pal', *Renaissance Quarterly* 66:3 (2013), 1081-1082, 1081-1082.

¹⁷ Carol Pal, *Republic of women. Rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century* (Cambridge, 2012), 7.

Denemarken. Deze vrouwen waren ook deel van Schurmans netwerk maar worden door Pal niet genoemd.¹⁸

Pal en Beek laten zien dat er verschillen zijn tussen het vrouwennetwerk van Schurman en de grotere mannelijke variant. Deze verschillen zijn het gevolg van de contemporaine genderopvattingen die ervoor zorgden dat vrouwen niet konden reizen en studeren.¹⁹ Anne Larsen, hoogleraar Frans aan Hope College, biedt een andere verklaring voor de neiging die de vrouwen hadden tot correspondentie, namelijk de zoektocht naar gelijkgestemde vrouwen die als voorbeeld konden dienen.²⁰

In het onderzoek naar de rol van vrouwen in de Republiek der Letteren worden de brieven van vrouwen als Schurman nauwelijks vergeleken. Beek is de enige die expliciet aangeeft daar graag aandacht aan te willen besteden. Haar focus ligt nu meer op het vertalen en transcriberen van het bronmateriaal.²¹ Er zijn los van deze gemeenschap wel allerlei onderzoeken die zich richten op de correspondentie van vrouwen en waarin ook genderverschillen benoemd worden, zoals Susan Wiseman in *The history of British women's writing, 1610-1690*, Gijsbert Rutten en Marijke van der Wals *Letters as loot* en Judith Nobels' *(Extra)Ordinary letters*.²² Deze studies richten zich echter niet hoofdzakelijk op de Republiek der Letteren. Wisemans studie richt slechts zich op Britse vrouwen die over allerlei onderwerpen schreven, vaak privé van aard. De andere twee onderzoeken behandelen brieven die komen van VOC-schepen die door Engeland gekeerd werden in de 17e eeuw. Ze zijn geschreven door personen uit alle lagen van de samenleving en zijn ook privé van aard. De analyses uit al deze onderzoeken zijn niet toe te passen op de Republiek der Letteren.

De Republiek had namelijk een eigen correspondentiecultuur, die geheel autonoom was van de samenleving. Stegeman besteedt daar in haar onderzoek aandacht aan, net als Dirk van Miert en Henk Nellen – beiden gespecialiseerd in de intellectuele geschiedenis van vroegmodern Europa. Brieven waren voor de wetenschappers meer dan alleen een middel om contact te houden. Door middel van correspondentie konden onderzoeksdata en

¹⁸ Van Beek, 'Republic of women', 1082.

¹⁹ Pal, *Republic of women*, 17; Van Beek, 'Een Vrouwenrepubliek der Letteren?', 36-40.

²⁰ Anne Larsen, 'A women's Republic of Letters: Anna Maria van Schurman, Marie de Gournay, and female self-representation in relation to the public sphere', *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal* 3 (2008), 105-126, 106.

²¹ Van Beek, *Klein werk*, 21.

²² Mihoko Suzuki (red.), *The history of British women's writing. Volume 3: 1610-1690* (Basingstoke/New York, 2011), 114-128; Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal, *Letters as loot: a sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch* (Amsterdam/Philadelphia, 2014); Judith Nobels, '(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Leiden, 2013).

wetenschappelijk nieuws uitgewisseld worden.²³ Daarnaast werden ideeën getoetst die ze later in een publicatie uitwerkten.²⁴ Er bestonden allerlei ongeschreven regels. Zo had een lid van de Republiek de plicht om brieven te versturen en moest hij de informatie uit de brieven verspreiden onder zijn kennissen.²⁵ De brieven hadden vaste elementen. Eerst werd er commentaar over de bezorging en een bevestiging van ontvangst gegeven. Daarna volgden complimenten over de schrijfvaardigheid van de ander. Vervolgens werden zaken als de gezondheid en het werk en de publicatie van zender en ontvanger besproken. Het grootste deel van de brief werd besteed aan nieuws uit de Republiek der Letteren, aan ideeën over de maatschappij en aan wetenschappelijke zaken die interessant waren voor geleerden. Ter afsluiting volgden allerlei hoffelijke uitdrukkingen en werden vaak nog de groeten overgebracht aan gemeenschappelijke kennissen.²⁶

In deze en andere publicaties over de correspondentiecultuur van de Republiek der Letteren bestaat de aanname dat de cultuur slechts gevormd is door correspondentie van mannen. De studies naar vrouwelijke correspondentie worden niet vergeleken met of betrokken bij de ‘mannelijke’ correspondentiecultuur. Daarnaast ontbreekt comparatief onderzoek naar de correspondentie van vrouwen in het algemeen. Dit onderzoek wil daar een eerste stap in maken door de brieven van Anna Maria van Schurman te bekijken en te onderzoeken in hoeverre haar brieven aan vrouwen verschillen van dan wel overeenstemmen met die aan mannen. Een relatief groot aantal brieven – zowel gericht aan vrouwen als aan mannen – is van haar bewaard gebleven. De belangrijkste vraag die in dit onderzoek wordt onderzocht is in hoeverre Schurman een verschillende inhoud, vorm en stijl hanteerde in haar correspondentie met mannen en met vrouwen. Op basis van slechts één casus kunnen uiteraard geen conclusies over alle vrouwen getrokken worden. Mogelijk was Schurman uitzonderlijk. Desondanks biedt deze eerste casestudy de mogelijkheid om voorzichtige hypothesen te formuleren over de overeenkomsten tussen de brieven van vrouwen aan vrouwen en die van vrouwen aan mannen.

Eerst zal nader ingegaan worden op de persoon Schurman. Daarna volgt een kwantitatieve analyse van haar correspondentie. In de derde paragraaf zullen de brieven gericht aan vrouwen en aan mannen vergeleken worden op het gebied van inhoud, vorm en

²³ Stegeman, *Patronage and services*, 208-214.

²⁴ Dirk van Miert & Henk Nellen, ‘Media en tolerantie in de Republiek der Letteren. De discussie over Isaac de La Peyrère (ca. 1596-1676) en zijn Prae-Adamitae’, *De Zeventiende Eeuw* 30:1 (2014), 3-19, 4.

²⁵ Stegeman, *Patronage and services*, 208-214.

²⁶ *Ibidem*, 306-309.

stijl. In totaal worden achttien brieven geanalyseerd, negen van mannen en negen van vrouwen. De brieven aan de mannen en vrouwen worden representatief geacht voor alle brieven die ze aan mannen en vrouwen verstuurde – een gestratificeerde streekproef. De brieven komen uit verschillende periodes van haar leven, zijn in verschillende talen geschreven en zijn gericht aan verschillende correspondenten. De inhoud zal gecategoriseerd worden en vervolgens vergeleken worden. Door te kijken hoe de brieven er uitzagen, zal de vorm geanalyseerd worden. Er wordt daarbij vooral gelet op bladspiegel en de lengte van de brieven. Bij de stilistische analyse ligt de nadruk op het soort taal waarin Schurman schreef en of daar verschillen in te ontdekken zijn. Zo wordt bijvoorbeeld naar verschillen in aanhef en afsluiting van de brieven gekeken. Interessant om te zien is of deze onderdelen – inhoud, vorm en stijl – elkaar beïnvloedden, en of de verschillen in de brieven die Schurman aan mannen en vrouwen schreef telkens op alle niveaus aan het licht komen.

1. Het leven van de wetenschapster Anna Maria van Schurman

In deze paragraaf wordt een korte schets van het leven van Anna Maria van Schurman gegeven. Ze stamt uit een calvinistische familie van adel uit Antwerpen. Haar grootouders moesten tijdens het bewind van de hertog van Alva de stad verlaten. Zo kwam de familie Schurman in 1593 in Keulen terecht. Haar ouders, Frederik van Schurman (1564-1623) en Eva von Harff de Dreibrøn (geboortedatum onbekend-1637) leerden elkaar daar kennen en trouwden in 1602. Samen kregen ze vier kinderen: Hendrik-Frederik (ca. 1603-1632), Johan Godschalk (ca. 1605-1664), Anna Maria en Willem (ca. 1610-1615). In 1615 verhuisde de familie naar Utrecht. Frederik van Schurman merkte dat zijn enige dochter zeer getalenteerd was en besloot haar zelf te onderwijzen.²⁷

In 1623 verhuisde het gezin weer, naar Franeker. Daar ging Johan geneeskunde studeren. De vader van het gezin overleed datzelfde jaar.²⁸ Schurman had hem op zijn sterfbed beloofd om de ‘*onontwarlijke verdorven wereldse huwelijksboei te vermijden*’.²⁹ In 1626 verhuisde de weduwe Eva met haar kinderen weer terug naar Utrecht.³⁰

Schurman was een echte polyglot; ze sprak onder andere Frans, Nederlands, Hoogduits, Engels, Grieks, Latijn, Hebreeuws, Chaldeeus, Arabisch, Syrisch en Ethiopisch. Daarnaast had ze veel kennis van theologie, filosofie, geneeskunst, botanie en beeldende kunsten. Ook beoefende ze zelf nog allerlei ‘schone kunsten’.³¹ Ze werd steeds bekender binnen de Nederlandse Republiek. In 1631 zocht Schurman contact op met theoloog André Rivet (1572-1651) en dat was het begin van een vriendschap. Een van haar andere connecties, hoogleraar Theologie en Oosterse talen van de universiteit van Utrecht en tevens haar buurman Gisbertus Voetius (1589-1676), zorgde ervoor dat ze zijn en andermans colleges kon volgen vanuit een afgeschermd loge onzichtbaar voor haar mannelijke medestudenten.³²

Na de dood van haar moeder in 1637 kreeg Schurman twee oude tantes te verzorgen. Ze had daardoor minder tijd voor de wetenschap. Ondanks dat, schreef ze in 1638 de *Dissertatio de Ingenii Muliebris ad Doctrinam et Meliores Litteras aptitudine* (Verhandeling over de bekwaamheid van de vrouwelijke geest de wetenschap te beoefenen). Deze werd in 1641, dankzij haar connecties, gepubliceerd. Het werk verscheen ook in andere landen,

²⁷ Kloek, *1001 vrouwen*, 345.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Marie Schenkeveld-van der Dussen & Karel Porteman (red.), *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam, 1997), 208.

³⁰ Kloek, *1001 vrouwen*, 345.

³¹ Schenkeveld-van der Dussen & Porteman, *Met en zonder lauwerkrans*, 208.

³² Kloek, *1001 vrouwen*, 345-346.

waardoor haar bekendheid buiten de Nederlandse Republiek toenam en haar correspondentienetwerk groeide.³³ Vele bewonderaars kwamen haar opzoeken in Utrecht, zoals koningin Maria Louisa Gonzaga van Polen (1611-1667), Maria de Medici (1575-1642) en de Engelse politicoloog James Harrington (1611-1677).³⁴ Ze werd de ‘Pallas’ en ‘Minerva’ van Utrecht genoemd.³⁵ Ze werd zowel als een wonder, ‘de tiende muze’, en als een monster gezien.³⁶ Er gingen allerlei geruchten over haar rond; zo werd er verteld dat Schurman spinnen zou eten.³⁷ Het hoge niveau van haar geleerdheid was immers niet gebruikelijk in die tijd, en al helemaal niet voor een vrouw.

Door de rijkdom van haar familie hoefde Schurman niet te werken of te trouwen. Zo kon ze de belofte die ze haar vader op zijn sterfbed had gemaakt haar hele leven volhouden. Tussen 1653 en 1661 trok ze met haar broer en tantes van Utrecht naar Keulen en daarna naar Lexmond. Na de dood van haar tantes in 1661 ging Schurman weer terug naar Utrecht.³⁸

Via haar broer kwam Schurman in contact met de predikant Jean de Labadie (1610-1674). Zijn ideeën spraken haar erg aan en in 1669 werd ze lid van zijn godsdienstige sekte in Amsterdam.³⁹ Deze keuze werd enorm bekritiseerd door andere geleerden. Ook werd enorm veel gespeculeerd over haar redenen hiervoor. Zo werd ze beschuldigd van seksuele escapades en zou ze in het geheim met Labadie getrouwd zijn. Uit haar eigen geschriften komt vooral een teleurstelling in de kerk naar voren en een fascinatie voor Labadie.⁴⁰ Met de Labadisten trok ze naar Herford, Altona en het Friese Wieuwerd, waar ze op 14 mei 1678 stierf.⁴¹ Tot op de dag van vandaag is onbekend waar ze begraven is.⁴²

Schurman schreef in 1673 een spirituele autobiografie *Eucleria, seu melioris partis electio* (Eucleria, of uitkiezing van het beste deel). Daarin verdedigt ze haar lidmaatschap van de Labadisten vereniging.⁴³ Naast dit werk en haar *Dissertatio* verscheen van haar hand onder andere nog in 1648 *Nobilissimae Virginis Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*

³³ Ibidem, 346-347.

³⁴ Pieta van Beek, *Verlonden door zijn liefde. Een onbekende brief van Anna Maria van Schurman aan Petrus Montanus (1669)* (Amsterdam, 2015), 9.

³⁵ Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro & Agnes Sneller (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijke geleerde vrouw* (Zutphen, 1992), 12.

³⁶ Els Kloek, Nicole Teeuwen & Marijke Huisman (red.), *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum, 1994), 148.

³⁷ Carol Pal, ‘Forming *familles d’alliance*: intellectual kinship in the Republic of Letters’, in: Julie Campbell & Anne Larsen (red.), *Early Modern women and transnational communities of letters* (Farnham/Burlington, 2009), 251-280, 257.

³⁸ Kloek, *1001 vrouwen*, 346-347.

³⁹ Ibidem, 347.

⁴⁰ Van Beek, *Verlonden door zijn liefde*, 24.

⁴¹ Kloek, *1001 vrouwen*, 347.

⁴² Van Beek, *Verlonden door zijn liefde*, 12.

⁴³ Elisabeth van Gemert, Johanna van Aelst & Myra Scholz-Heerspink (red.), *Women’s writing from the Low Countries 1200-1875. A bilingual anthology* (Amsterdam, 2010), 253.

Prosaica et Metrica (Klein werk in proza en poëzie in Hebreeuws, Grieks, Latijn en Frans van de edele, jonge vrouw Anna Maria van Schurman). Dit boek bevat veel correspondentie en gedichten van en naar andere geleerden.⁴⁴ In de volgende paragraaf zal het correspondentienetwerk van Schurman aan de hand van kwantitatieve gegevens weergegeven worden.

⁴⁴ Schenkeveld-van der Dussen & Porteman, *Met en zonder lauwerkrans*, 209.

2. Het correspondentienetwerk van Anna Maria van Schurman

In deze paragraaf zal aan de hand van kwantitatieve gegevens en achtergrondinformatie het correspondentienetwerk van Anna Maria van Schurman weergegeven worden. In de bijlage op pagina 37 is schematisch weergegeven naar wie ze schreef, welk geslacht de ontvanger had, op welke datum en vanuit welke plaats de brief verstuurd is, in welke taal ze schreef, in welke taal de gebruikte vertaling is en de vindplaats van het origineel en de vertaling. De tabel vormt de basis voor de gegevens in deze paragraaf.

Dit onderzoek richt zich op de bronnen die tot nu toe overgeleverd zijn.

Hoogstwaarschijnlijk had Schurman nog vele andere correspondenten en heeft ze nog meer brieven verstuurd naar de correspondenten die al wel bekend zijn. Op dit moment zijn er 45 personen te vinden met wie Schurman heeft geschreven; 30 mannen en 15 vrouwen. Van de correspondentie met zes van deze vrouwen zijn geen brieven overgeleverd en is alleen een indirect bewijs. In totaal zijn er 101 brieven verstuurd door Schurman waarvan er 17 aan vrouwen gericht zijn en 84 aan mannen. Schurman schreef deze brieven in vier verschillende talen: Latijn, Grieks, Frans en Hebreeuws. In onderstaand schema is dit weergegeven met betrekking tot het geslacht.

	Totaal aantal brieven	Gericht aan mannen	Gericht aan vrouwen
Latijn	62	61	1
Grieks	5	3	2
Frans	31	18	13
Hebreeuws	3	2	1
Totaal	101	84	17

De meeste brieven (67 brieven) zijn gepubliceerd in haar eigen werk, de *Opuscula*.⁴⁵ Deze brieven heeft Schurman zelf openbaar gemaakt. Dat kan van invloed zijn geweest op de inhoud. Andere brieven liggen in verschillende archieven: de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, de Universiteitsbibliotheek Leiden, de Universiteitsbibliotheek Utrecht en de Universitätsbibliothek Basel. Twee brieven liggen in een museum, het British Museum London en het Germanisches Nationalmuseum in Neurenberg. Drie brieven zijn gepubliceerd in een werk van G.D.J. Schotel over Schurman uit 1853.⁴⁶ Het origineel van deze brieven is nooit gevonden. Ook wordt daarin een aantal correspondenten benoemd zonder dat er een

⁴⁵ Anna Maria van Schurman, *Nobilissimae Virginis Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica Prosaica et Metrica* (Leiden, 1648/1650/1652).

⁴⁶ G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman* ('s Hertogenbosch, 1853).

brief bij is gepubliceerd. Daarvan is ook nooit een origineel gevonden. Daarnaast wordt uit brieven verstuurd naar Schurman soms duidelijk dat ze contact had met weer andere afzenders.

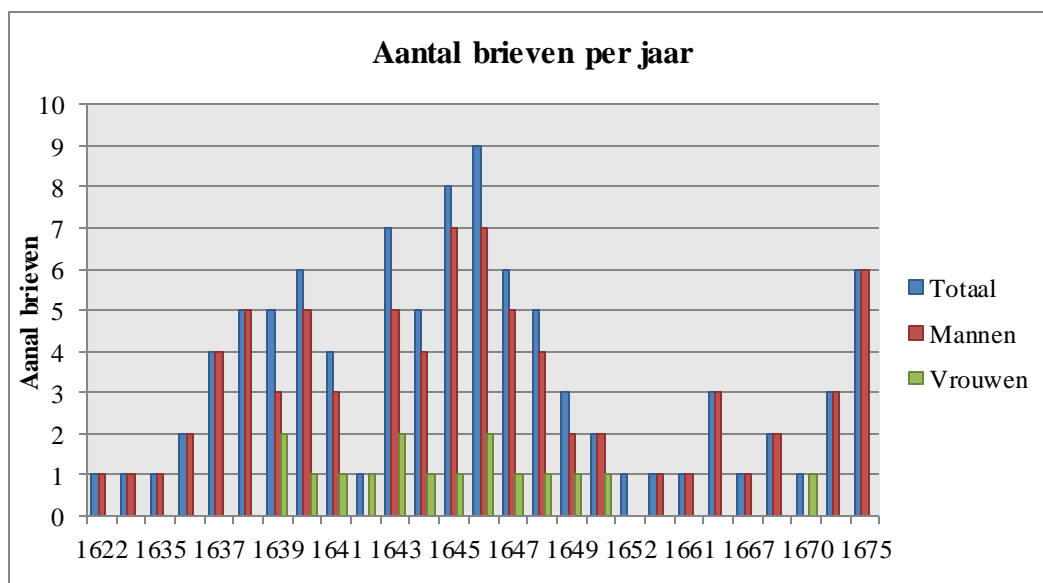
Voor het onderzoek zijn Franse en Nederlandse vertalingen geraadpleegd. In totaal zijn 49 van de 101 brieven vertaald, waarvan er 33 aan mannen gericht zijn en 16 aan vrouwen. Deze vertalingen zijn gemaakt door wetenschappers en geraadpleegd via secundaire literatuur of websites.

Aan de hand van de vertalingen wordt in het volgende schema de lengte (bij benadering) vergeleken.

	Alle vertalingen	Vertalingen van brieven aan mannen	Vertalingen van brieven aan vrouwen
Totaal aantal woorden	34768	28247	6521
Gemiddeld aantal woorden per brief	710	856	408
Aantal woorden langste brief	7028	7028	1018
Aantal woorden kortste brief	88	88	130

Er is geen trend te ontdekken tussen het aantal woorden in de brieven en de levensloop van Schurman.

In onderstaande grafiek is te zien hoeveel brieven Schurman per jaar verstuurd aan mannen en vrouwen. Er zijn acht brieven (zeven van mannen en één van een vrouw) waarvan de datum onbekend is. Deze zijn niet meegenomen in de grafiek.

Opvallend in de grafiek is dat Schurman van 1622 tot en met 1675 brieven heeft verstuurd aan mannen, terwijl dat bij vrouwen een veel kleinere periode is, met 1670 als uitzondering. Een verklaring hiervoor is dat, op die ene uitzondering na, alle brieven verzonden aan vrouwen gepubliceerd zijn in haar eigen werk. Verder zijn er vrijwel geen brieven bewaard gebleven. De brieven verzonden aan mannen zijn op allerlei verschillende plekken te vinden. Een groot aantal is ook gepubliceerd, andere liggen bijvoorbeeld in archieven. De ontvangers waren geleerde mannen en hun correspondentie werd altijd interessant gevonden, waardoor veel brieven bewaard zijn gebleven. De brieven naar vrouwen werden waarschijnlijk minder interessant en belangrijk gevonden.

De meeste brieven, 76 in totaal, heeft Schurman vanuit Utrecht verstuurd. In een aantal brieven wordt geen plaats genoemd. Uit het jaartal kan wel afgeleid worden vanaf welke plaats de brieven hoogstwaarschijnlijk verstuurd zijn. De laatste brieven uit haar leven zijn verstuurd vanaf Amsterdam (één brief), Altona (één brief) en Wieuwerd (twee brieven).

De meeste correspondenten van Schurman waren tijdens een gedeelte van hun leven woonachtig in de Nederlandse Republiek, namelijk 29 correspondenten; op te delen in 8 vrouwelijke en 21 mannelijke correspondenten. De andere correspondenten kwamen uit landen als Frankrijk, Engeland, Ierland, het Heilig Roomse Rijk, Denemarken, Zweden en het Ottomaanse Rijk. Veel aan Schurman gelieerde personen woonden op verschillende plekken tijdens hun leven. Van een enkeling is geen woonplaats bekend.

Voor zover bekend correspondeerde Schurman bijna alleen maar met geleerden. Van een enkeling is de identiteit niet te achterhalen of is het beroep of specialisatie in de wetenschap onbekend.

Om een betrouwbare analyse te krijgen, is gekozen om alleen brieven te gebruiken waarvan alle gegevens bekend zijn. Dat betekent dat er 31 brieven van mannen en 13 brieven van vrouwen (16 correspondenten; 10 mannen en 6 vrouwen) voldoen aan de eisen. Aan de hand van deze gegevens zullen in de volgende paragraaf negen brieven aan mannen en negen brieven aan vrouwen vergeleken worden. De brieven die gekozen zijn, vormen een goede afspiegeling van de complete correspondentie van Schurman.

3. Een vergelijkende analyse van de brieven van Anna Maria van Schurman

In deze paragraaf wordt een vergelijking gemaakt tussen brieven die Anna Maria van Schurman schreef naar mannen en naar vrouwen. Eerst zal de inhoud besproken worden, daarna de vorm en als laatste de stijl. Deze analyse is gebaseerd op achttien brieven met Schurman als afzender. Eerst zullen de correspondenten beknopt geïntroduceerd worden; te beginnen met de mannen en daarna de vrouwen. Ook worden de brieven gebruikt voor dit onderzoek genoemd.

Een van haar belangrijkste mannelijke correspondenten is André Rivet (1572-1651). Schurman noemde hem haar 'intellectuele vader'.⁴⁷ Rivet, een Franse hugenoot, werd in 1620 hoogleraar Theologie aan de Universiteit van Leiden. Vanaf 1632 werd hij onderwijzer van prins Willem II van Oranje en vanaf 1646 curator van een school te Breda. In Breda verbleef hij tot zijn overlijden.⁴⁸ Rivet en Schurman schreven vele brieven naar elkaar, waarin ze met name over de opvoeding van jonge meisjes schreven. Deze brieven vormden de basis voor het latere werk van Schurman, de *Dissertatio*.⁴⁹ De brieven die voor de analyse gebruikt worden, zijn geschreven op 2 januari 1632 en 8 maart 1638. Ook met Constantijn Huygens (1596-1687) had Schurman veel contact. Hij was een veelzijdige man: dichter, diplomaat, geleerde, componist, architect en secretaris van de prinsen Frederik Hendrik en Willem II van Oranje.⁵⁰ Ze schreef hem onder andere op 23 juli 1636 en op 18 december 1647. De volgende mannelijke correspondent is Johan van Beverwijck (1594-1647). Schurman stuurde hem op 8 februari 1638 een brief. Hij was een Nederlandse schrijver en arts te Dordrecht.⁵¹ Schurman schreef de Griekse Meletios (1595-1645), een bisschop van Efeze van de Grieks-orthodoxe kerk, op 30 mei 1645. Tijdens zijn leven reisde hij naar de Nederlandse Republiek voor besprekingen met politici, kerkleiders en professoren in theologie.⁵² De volgende brief is verstuurd op 15 oktober 1669 aan Petrus Montanus (1594/95-1638). Montanus was een theoloog en dominee die vooral bekend stond om zijn omvangrijke studie van het

⁴⁷ Pal, 'Forming *familles d'alliance*', 258.

⁴⁸ Huygens ING, 'Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme' <<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=2&page=376&view=imagePane>> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁴⁹ A.C.M. Roothaan, 'Inleiding', in: Jacob Bouwman en Renée ter Haar (red.), *Anna Maria van Schurman. Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* (Groningen, 1996), 7-42, 8-9.

⁵⁰ Wikipedia, 'Constantijn Huygens' (versie 5 juli 2015) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Constantijn_Huygens> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁵¹ Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 'Johan van Beverwijk' <http://www.dbnl.org/tekst/bork00Inede01_01/bork00Inede01_01_0111.php> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁵² Van Beek, *Klein werk*, 257-260.

Nederlandse klankensysteem.⁵³ Op 18 juni 1675 stuurde Schurman een brief naar Samuel Rachelius (1628-1691); een Duitse rechtsgeleerde, bibliothecaris en diplomaat.⁵⁴ Een van de laatste brieven die Schurman stuurde, was de brief naar Bernhardus Swalue (1625-1679) op 18 september 1675. Swalue was een stadsdokter in Harlingen.⁵⁵

Een van de vrouwelijke correspondenten, tevens een goede vriendin, van Schurman is prinses Elisabeth van de Palts/Bohemen (1618-1680). Ze was een zeer geleerde en intelligente vrouw. Ze was de dochter van Frederik V van de Palts (1596-1632) en Elizabeth Stuart (1596-1662). Het echtpaar was verbannen van het hof in de Bohemen en verbleef daarom in Den Haag. Prinses Elisabeth had met allerlei geleerden contact, zoals René Descartes (1596-1650). Ze groeide op in Herford en verhuisde als jonge vrouw naar het hof van haar ouders in Den Haag. Op latere leeftijd werd ze abdis van de Abdij van Herford.⁵⁶ Schurman stuurde haar op 7 september 1639 en op 26 januari 1644 brieven. Op 13 mei 1640 en op 20 oktober 1645 had Schurman briefcontact met een andere vrouw: Bathsua Makin (ca. 1600-ca. 1675). Makin was een Engelse vrouw uit de middenklasse. Ze schreef veel kritische essays over de positie van de vrouw in 17^e-eeuws Engeland. Daarnaast was ze gouvernante.⁵⁷ De volgende vrouwelijke correspondent die in de analyse voorkomt, is de Ierse Dorothea Moore (1613/16-1664). Schurman schreef haar onder andere op 1 april 1641. Ze was een geleerde en vrome vrouw die zich bezighield met de opvoeding van meisjes.⁵⁸ Schurman had met nog een dame van koninklijke afkomst contact en dat was Anne de Rohan (1584-1646). Ze was een Franse, protestantse prinses met een liefde voor kunst en wetenschappen.⁵⁹ Schurman schreef haar op 19 augustus 1643 en 13 november 1643. Een andere zeer goede vriendin van Schurman was Marie du Moulin (in of na 1625-1699). Moulin was een Franse, geleerde vrouw. Ze was de dochter van de bekende theoloog Pierre du Moulin (1568-1658) en een nicht van Rivet. Ze verbleef voor een lange tijd bij Rivet en zijn vrouw in Breda.⁶⁰ De brief die gebruikt zal worden voor de analyse, stuurde Schurman naar haar op 8 december 1646. Een andere Franse dame uit het netwerk van Schurman was Marie Jars de Gournay (1566-1645). Schurman had

⁵³ Wikipedia, 'Petrus Montanus' (versie 3 juli 2010) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Montanus> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁵⁴ Wikipedia, 'Samuel Rachel' (versie 17 juni 2015) <https://de.wikipedia.org/wiki/Samuel_Rachel> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁵⁵ Piter van Tuinen, 'Twee brieven van Anna Maria van Schurman aan stadsdokter Bernhardus Swalue, 1675', *Vergetenharlingers* <<http://www.vergetenharlingers.nl/page/17de-eeuw/#brievenschurman>> [geraadpleegd op 07-01-2016].

⁵⁶ Wikipedia, 'Elisabeth van de Palts (1618-1680)' (versie 9 januari 2016) <[https://nl.wikipedia.org/wiki/Elisabeth_van_de_Palts_\(1618-1680\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Elisabeth_van_de_Palts_(1618-1680))> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁵⁷ Van Beek, *Klein werk*, 248-251.

⁵⁸ Van Beek, *Klein werk*, 240-244.

⁵⁹ Van Beek, *Klein werk*, 284-285.

⁶⁰ Van Beek, *Klein werk*, 296-301.

op 26 januari 1647 contact met haar. Gournay was een Franse autodidact en schrijfster. Ze is beroemd geworden vanwege haar vriendschap met de Franse filosoof, schrijver en politicus Michel de Montaigne (1533-1592) en vanwege de werken die ze zelf schreef.⁶¹

Een inhoudelijke analyse

Schurman schrijft over vele verschillende onderwerpen met haar correspondenten. Deze thema's zijn in een tabel gezet. Onderstaande tabel laat de categorieën zien. Ook zijn, als voorbeeld, twee brieven, één naar een man en één naar een vrouw, te zien. De kruizen geven aan dat deze onderwerpen in de brief voorkomen. Onderaan de tabel is te zien hoeveel onderwerpen er in totaal in de brief besproken worden. De complete tabel voor mannen en voor vrouwen is terug te vinden op respectievelijk pagina 54 en 57. Door deze tabel kunnen de brieven zo objectief mogelijk vergeleken worden wat betreft de inhoud.

Brieven: Categorieën:	Schurman - Rivet 1638	Schurman - Moore 1641
complimenten voor de correspondent	X	X
uitingen van bescheidenheid	X	X
uitingen van dankbaarheid	X	
benoemen van ongelijkheid t.o.v. ontvanger	X	
complimenten voor de brief van de correspondent		X
betuiging van spijt voor late reactie		X
advies		X
benoemen van gemeenschappelijke connectie	X	X
reden tot schrijven		
benoemen van de plicht om te schrijven		
persoonlijke vragen aan ontvanger	X	
uiting van meeleven / sympathie		X
reactie op mening correspondent	X	X
reactie op persoonlijke vragen correspondent		
reactie op advies van correspondent	X	
uitspraak van verbondenheid	X	X
persoonlijke informatie	X	X
groeten doen aan / bedanken voor gekregen groeten van een derde	X	
verwijzing naar ontvangen / vesturen van geschenk, portret, etc.	X	X
uitspraak over bezorging / ontvangst brief		X

⁶¹ Van Beek, *Klein werk*, 288-290; Wikipedia, 'Michel de Montaigne' (versie 15 december 2015) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Michel_de_Montaigne> [geraadpleegd op 10-01-2016].

eigen ontplooiing / studievoortgang	X	X
ontplooiing / studievoortgang correspondent		X
eigen werken / prestaties		
verwijzing naar werken van andere geleerden	X	
werken / prestaties correspondent	X	
beperkingen in de eigen ontplooiing	X	X
beperkingen in de ontplooiing correspondent		X
wetenschappelijke vragen aan correspondent		
het vrouw-zijn van Schurman en/of de correspondent	X	X
de vrouw en haar maatschappelijke positie	X	X
citaat van / verwijzing naar geleerde(n)	X	X
verwijzing naar een vrouw	X	
verwijzing naar de Klassieke Oudheid	X	X
verwijzing naar het christendom / God / de Bijbel	X	X
zoektocht naar (vrouwelijk) voorbeeld		X
verdorvenheid van of kritiek op de wereld en/of mens	X	X
uiteenzetting van eigen ideeën	X	X
geschiedenis / geschiedschrijving	X	
maatschappij	X	
natuurwetenschappen	X	
filosofie	X	X
rechtsgeleerdheid	X	
staatskunde	X	
talen	X	
muziek / kunst / literatuur		
geneeskunde		
religie / theologie	X	X
totaal	32	26

De brieven van Schurman hebben allemaal aan het begin en het einde van de brief een aantal hoffelijke uitdrukkingen, hoogstwaarschijnlijk sociale conventies uit die tijd. Zo complimenteert ze de correspondent of de brief van de correspondent. Ook uit ze vaak haar dankbaarheid, doet ze de groeten aan iemand of bedankt ze hem of haar voor gekregen groeten, verwijst ze naar een gemeenschappelijke connectie of naar een ontvangen of verstuurd geschenk. De plicht om te schrijven, die als ongeschreven regel gold in de Republiek der Letteren, voelt Schurman ook. Dat wordt onder andere duidelijk uit een brief naar Makin in 1645:

*'Zelfs als ik een brief zou schrijven die door zijn onbeholpenheid in vergelijking met uw verwachtingen zou teleurstellen, wil ik toch liever dat uw goede mening over mijn geleerdheid zal stranden dan dat ik mijn plicht zal verwaarlozen.'*⁶²

Na de eerste beleefde uitdrukkingen, reageert Schurman vaak op de brief van de correspondent. Soms, bij een meningsverschil, wordt bijna de hele brief aan deze reactie gewijd. De brief bevat af en toe wat persoonlijke informatie van Schurman zelf of de correspondent. Bij vrouwen uit ze regelmatig nog meeleven met problemen die deze ervaren. Dat doet ze in vier van de negen brieven. Deze uitspraken zijn niet in de brieven van mannen te vinden. In veel van haar brieven aan mannen en vrouwen heeft ze het over haar eigen studievoortgang. Ze laat weten waar ze zich mee bezighoudt of de problemen die ze daarbij ervaart. In 44,4% van de brieven aan mannen spreekt ze over haar eigen werken of prestaties. Dat onderwerp bespreekt ze helemaal niet met vrouwen. De studievoortgang en de werken en prestaties van de ontvanger worden ook met beide geslachten besproken. In de wat kortere brieven blijft het bij deze onderwerpen.

In de lange brieven wijdt Schurman uit over haar eigen ideeën over de wetenschap of maatschappij. Dit doet ze in zes van de negen brieven aan mannen. Dat is een groot verschil met de correspondentie met vrouwen, waar ze dat slechts in drie brieven doet. In deze uiteenzettingen komen allerlei onderwerpen aan bod: geschiedenis, maatschappij, natuurwetenschappen, filosofie, rechtsgeleerdheid, staatskunde, talen, muziek, kunst, literatuur, geneeskunde en religie en theologie. Deze thema's treden ook meer op de voorgrond in de epistels aan mannen (25 tegenover 15 keer). Schurman heeft een bewuste keuze gemaakt om meer tijd en woorden in deze brieven te stoppen. Ze wilde de thema's duidelijk met veel van haar mannelijke correspondenten bespreken, terwijl ze deze behoefte bij haar vrouwelijke correspondenten minder had. Vaak verwijst ze naar andere geleerden – Aristoteles, Thomas van Aquino, Cicero en Seneca komen vaak voorbij –, naar de Klassieke Oudheid en naar het christendom, God en de Bijbel. Ze doet dit bij mannen meer, 21 keer, dan bij vrouwen, waar ze dat 17 keer doet. Door te verwijzen naar belangrijke personen uit het verleden laat Schurman haar belesenheid zien. Het is mogelijk dat Schurman bij mannen meer de behoefte had dat te laten zien om daarmee autoriteit uit te stralen. Ook worden soms werken van geleerden uit haar eigen tijd benoemd en besproken, zoals *De l'égalité des*

⁶² Van Beek, *Klein werk*, 247.

hommes et des femmes, een werk van Gournay in een brief naar Rivet.⁶³ Ook dat doet ze bij mannen meer, namelijk in 44,4 % van de gevallen. Bij vrouwen is dit slechts 11,1%.

Naast deze thema's is 'de vrouw en haar maatschappelijke positie' een terugkerend element. Dat onderwerp komt op verschillende manieren in Schurmans brieven voor. Soms maakt ze duidelijk dat ze zelf een vrouw is of benadrukt ze dat de correspondent vrouwelijk is. Zo schrijft ze aan Gournay dat haar '*heroische deugden voordelen aan onze sexe hebben verschaft*'.⁶⁴ Ook wordt de vrouw in het algemeen besproken. Met Rivet heeft ze een meningsverschil over het nut van wetenschap voor jonge meisjes. Rivet betwijfelt dit, maar Schurman reageert, in een brief in 1638, als volgt:

*'En als we het hier over getrouwde vrouwen hebben die druk zijn met het huishouden, of over willekeurige andere vrouwen die noodgedwongen zorgen voor de huishouding, dan stem ik er onmiddellijk mee in. Maar als we het hebben over het soort meisjes die met de schone kunsten grootgebracht moeten worden, dan stem ik niet zo makkelijk toe. Grote bewondering voor de wetenschap of gelijkheid voor de wet is voor mij de reden om me niet neer te leggen bij het feit dat iets dat iedereen zich met ere mag wensen, bij onze vrouwen maar zelden voorkomt.'*⁶⁵

Zowel in de brieven gericht aan mannen als aan vrouwen is de notie van vrouwelijkheid aanwezig, maar dan wel op een verschillende manier. Als Schurman naar vrouwen schrijft, zorgt haar vrouwelijkheid en de vrouwelijkheid van de ontvanger automatisch voor een band. Daar wordt bijna altijd verwezen. Bij vrouwen spreekt ze in zes van de acht brieven over het bestaan van wederzijdse warme gevoelens. Deze relatie is in al die brieven onder andere gebaseerd op het zijn van een vrouw. Ook bij mannen wordt soms gesproken van een band, in vier brieven, maar deze is nooit gebaseerd op het geslacht. De verbintenis komt voort uit eenzelfde mening, een lang bestaande vriendschap of het aanhangen van dezelfde godsdienst, het calvinisme. Ook wordt in vier brieven gericht aan vrouwen duidelijk dat zender of ontvanger op zoek is naar een voorbeeld: een vrouwelijk voorbeeld dat aantoont hoe vrouwelijkheid en wetenschap te combineren is. In die tijd bestond namelijk de mening dat vrouwen en mannen andere deugden na moesten streven. Voor vrouwen waren dit bijvoorbeeld zwijgzaamheid en gehoorzaamheid – voor mannen

⁶³ Jacob Bouwman & Renée ter Haar (red.), *Anna Maria van Schurman. Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* (Groningen, 1996), 82.

⁶⁴ Van Beek, *Klein werk*, 286.

⁶⁵ Bouwman & Ter Haar, *Verhandeling*, 80.

stonden daar de deugden van welsprekendheid en leiderschap tegenover. Deze strikte categorisering was problematisch voor vrouwen die zich op het terrein van mannen begaven. Dat zorgde ervoor dat vrouwen bij elkaar advies zochten over het combineren van hun sekse met hun passie.⁶⁶ Moore vindt in Schurman een voorbeeld, blijkt uit een brief van Schurman in 1641:

*'Ik aanvaard het als een bewijs van uw buitengewone bescheidenheid en beleefdheid dat u mijn voorbeeld niet onwaardig vindt om na te volgen.'*⁶⁷

Schurman erkent op haar beurt in Gournay haar meerdere en vraagt haar om advies. Tussen Moulin en Schurman gebeurt iets soortgelijks.⁶⁸

De vrouwelijkheid van Schurman leidt niet automatisch tot ongelijkheid ten opzichte van haar mannelijke correspondenten. In haar eerste drie brieven aan mannen benoemt ze zichzelf expliciet een ongelijke ten opzichte van de ontvanger. Echter, bij vrouwen benoemt ze zich zelfs in vier brieven als een ongelijke. De ongelijkheid hoeft dus niet op sekse gebaseerd te zijn. Bij mannen lijkt de ongelijkheid, naast sekse, ook op geleerdheid gebaseerd. Ongelijkheid ten opzichte van haar vrouwelijke correspondenten komt ook voort uit geleerdheid en uit status; enkele vrouwen waren namelijk van koninklijke afkomst. Hier geeft Schurman op 19 augustus 1643 aan een mindere te zijn ten opzichte van de koninklijke Rohan:

*'Hoezeer ook al de hoge staat van uw zeer illustere Huis me nooit zal toelaten om mijn ziel met de uwe te verenigen door een vriendschapsband – dit vereist immers dat men op gelijke voet staat (...).'*⁶⁹

Later in haar carrière gedraagt Schurman zich niet meer als een mindere en voelt ze zich nog vrijer om haar eigen standpunten duidelijk te maken. Ze geeft zelfs enkele mannelijke geleerden advies, zoals Rachelius in 1675:

*'(...) ik zoude u grootelyks verzoeken, zoo het van node ware, dat gy niet wilde verwaarlozen die verlichtingen der hemelsche waarheit, en die vonken der Goddelyke liefde, dewelke de Goddelyke goetwilligheid ontsteken heeft in onze herten (...).'*⁷⁰

⁶⁶ Larsen, 'A women's Republic of Letters', 108.

⁶⁷ Van Beek, *Klein werk*, 235.

⁶⁸ Larsen, 'A women's Republic of Letters', 108.

⁶⁹ Van Beek, *Klein werk*, 279.

⁷⁰ Schotel, *Anna Maria van Schurman*, 116.

Wel blijft ze door haar hele loopbaan heen uitspraken doen om bescheiden over te komen. Bij vrouwen doet ze dat in bijna al haar brieven; namelijk in 88,9% van de gevallen. In een brief naar Rohan schrijft ze dat *‘de voortgang die ze in tijdperk heeft gemaakt zeer klein is’* en naar prinses Elisabeth schrijft ze over de *‘laagheid van haar staat’*.⁷¹ Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat bescheidenheid een vrouwelijke deugd is die belangrijk is voor vrouwen onder elkaar. Deze treedt dan vooral in werking als ze naar vrouwen schrijft. Ze wil door deze vrouwen als vrouwelijk gezien worden.

Een ander terugkerend thema is Schurmans visie op het christendom. Met name in haar latere leven, als ze zich aangesloten heeft bij de groep van Labadie, spreekt ze veel over deze keuze en ook over haar teleurstelling in de Utrechtse kerk. Ze voelt zich nog verbonden met de kerk, maar zolang heidenen en *‘christenen alleen in naam’* nog toegang hebben, zal ze wegblijven.⁷² Naar Montanus schrijft ze, over het verlaten van de Utrechtse kerk, in 1669 het volgende:

*‘Ik zag dat het misschien voor een kleine tijd zal zijn, naar het lichaam, maar helemaal niet naar de geest waardoor ik me met hen verbonden voel, en intenser dan ooit te voren: omdat ik hen zo slecht vergezeld zie in gemeenschap met de zondaren, op een plaats waar het zo nauw op aankomt als het Heilig Avondmaal.’*⁷³

Ook met Rachelius spreekt ze over haar keuze de Utrechtse kerk te verlaten. Ze geeft er kritiek op en probeert hem over te halen zich aan te sluiten bij de Labadisten.⁷⁴ Uit deze periode van Schurmans leven zijn geen brieven gericht aan vrouwen overgeleverd of in te zien. Helaas is dus niet bekend hoe ze aan vrouwen over dit onderwerp schrijft. Wel is bekend dat prinses Elisabeth de religieuze groep, en dus ook Schurman zelf, voor een tijd onderdak biedt in Duitsland.⁷⁵

Een vergelijking tussen de brieven geschreven aan mannen en aan vrouwen laat verschillen zien. In de brieven gericht aan vrouwen lijkt Schurman meer te weten van het dagelijkse leven van de geadresseerde; daar reageert ze namelijk op als ze haar meeleven uit. Ook bij mannen wordt persoonlijke informatie van Schurman of de correspondent duidelijk. Deze is echter vaak een stuk zakelijker en meer op de ontplooiing gericht en bij vrouwen gaat het echt over gebeurtenissen in het dagelijkse leven. Ook wordt uit de brieven aan vrouwen

⁷¹ Van Beek, *Klein werk*, 280, 264.

⁷² Van Beek, *Verslonden door zijn liefde*, 29.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Schotel, *Anna Maria van Schurman*, 116-113.

⁷⁵ Lisa Shapiro (red.), *Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes. The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes* (Chicago, 2007), 15.

een zoektocht naar een vrouwelijk voorbeeld duidelijk en een band tussen zender en ontvanger die voor een groot deel gebaseerd is op het zijn van een vrouw. Bij mannen heeft ze het vaker over haar eigen werken en prestaties. Dat onderwerp bespreekt ze helemaal niet met vrouwen. Ook heeft ze vaker een verhandeling over haar eigen wetenschappelijke ideeën en komen er meer wetenschappelijke thema's voor in deze brieven, zoals het christendom. In het begin is Schurman nog heel bescheiden. Later gaat ze zelfs advies geven en voelt ze zich vrij om haar mening over en kritiek op de Utrechtse kerk te geven.

Een vormelijke analyse

Nu volgt een analyse van de vorm van de brieven. Het eerste wat opvalt, is dat Schurman naar mannen veel uitgebreider schrijft. De meeste brieven gericht aan vrouwen zijn zeer beknopt. Een ander belangrijk verschil is de taal waarin Schurman schrijft. Bij mannen zijn bijna alle brieven in het Latijn geschreven. Aan Meletios heeft ze in het Grieks geschreven en naar Montanus in het Frans. Met vrouwen correspondeert ze in allerlei talen. De meeste zijn in het Frans geschreven, maar ze schrijft ook in het Latijn, Grieks en Hebreeuws. Het is mogelijk dat er een verband is tussen de lengte van de brief en de taal waarin deze geschreven is. Waarschijnlijk kostte Hebreeuws en Grieks Schurman meer moeite en tijd waardoor deze brieven korter zijn. Echter, zelfs de brieven in het Frans en Latijn halen de uitvoerigheid van de correspondentie met mannen niet. Naar Rachelius schrijft Schurman een brief van meer dan zeventuizend woorden, naar Beverwijck meer dan vijfduizend woorden en naar Rivet ruim drieduizend woorden. De langste brief naar een vrouw is naar prinses Elisabeth en deze is ongeveer duizend woorden. De meeste vrouwelijke correspondenten van Schurman beheersten wel het Latijn. Moore las Latijn, maar Schurman correspondeerde naast het Latijn ook in het Hebreeuws met haar. Ook prinses Elisabeth was het Latijn machtig, net als Moulin en Gournay.⁷⁶ Dat is dus geen verklaring voor de keuze om in een andere taal te schrijven. Schurman hechtte veel waarde aan het Grieks en Hebreeuws. Het waren volgens haar heilige talen die je zelfs na het graf zouden blijven.⁷⁷ Het zou kunnen dat Schurman en haar correspondentes dus de voorkeur gaven aan andere talen. Deze voorkeur lijken mannen niet te delen, aangezien Schurman naar hen vooral in het Latijn schrijft. Het kan dat de vrouwen de correspondentie in een andere taal dan het Latijn zagen als een oefening voor hun studie. Taal

⁷⁶ Laurie Churchill, Phyllis Brown & Jane Jeffrey (red.), *Women writing Latin: Early Modern women writing Latin* (Oxford, 2014), 275.

⁷⁷ Van Beek, 'Een Vrouwenrepubliek der Letteren?', 40.

is een terugkerend thema in de brieven van Schurman. Ze schrijft in het Frans een brief naar Moulin en geeft dan aan moeite te hebben met deze taal:

*‘Wat mij betreft, ik zie goed dat mijn Frans al bijna op ’t punt staat om zich in te schepen en om elders een beter onthaal te zoeken dan ik haar kan geven.’*⁷⁸

Schurman geeft Makin in 1645 een compliment over haar kennis van het Grieks:

*‘Daaruit is het duidelijk dat ik uw welbespraaktheid in Grieks zelfs niet bij benadering zal bereiken.’*⁷⁹

Mannen lijken graag in het Latijn te schrijven; dat was immers de ‘voertaal’ van de Republiek der Letteren. Rivet was het dan ook niet eens met Schurmans studie van het Hebreeuws.

Alleen bij de mannen Montanus en Meletios wijkt Schurman af van de gebruikelijke taal. De reden dat ze zich in het Frans tot Montanus richt, is dat ze hem kende en wist dat hij het Frans uitstekend beheerste. Daarnaast schrijft ze deze brief tijdens een periode in haar leven waarin ze werd omgeven door het Frans. Bij de Labadisten was Frans de ‘huistaal’. In de brief spreekt ze ook over haar aansluiting bij de Labadisten; Frans is daarom een begrijpelijke keuze.⁸⁰ Meletios was van Griekse herkomst en hij was een bisschop van de Grieks-orthodoxe kerk. Ook hier is de taalkeuze logisch.

In de bladspiegel zijn geen verschillen aan te treffen tussen Schurmans brieven aan mannen en aan vrouwen. Naarmate de brief in het geheel langer wordt, wordt iedere alinea op zich langer. Dat betekent dat veel brieven naar mannen langere alinea’s bevatten. Dat heeft hoogstwaarschijnlijk meer met de lengte van de brief te maken dan met het geslacht van de ontvanger.

Een stilistische analyse

Wat betreft de stijl zijn slechts subtiele verschillen aan te treffen tussen de brieven aan mannen en aan vrouwen. Het lijkt erop dat ze, wanneer ze met vrouwen correspondeert, meer ‘warme woorden’ gebruikt. Ze spreekt dan regelmatig over een diepe band. Dat is bijvoorbeeld zichtbaar in haar brief naar Moulin:

‘Aangezien we dezelfde belangstelling delen in vreugde en verdriet was ik erg blij om in uw brief de echte trekken te zien van een

⁷⁸ Van Beek, *Klein werk*, 294.

⁷⁹ Van Beek, *Klein werk*, 247.

⁸⁰ Van Beek, *Verslonden door zijn liefde*, 31.

*sereen gezicht, niet alleen van een lachend gezicht maar een die zo lacht dat ze smart zelf zou laten lachen.*⁸¹

Ook lijken de vrouwen meer begaan met elkaars dagelijks leven en de problemen die daarbij horen. Daar sluiten de warme woorden als deze, weer naar Moulin, bij aan:

*‘Welnu, om serieus te eindigen, wens ik je van harte om van jou nog meer goede berichten te horen, over het herstel van je vader (...).*⁸²

Deze warme woorden worden ook gebruikt als Schurman haar sympathie en meeleven tegenover de andere vrouwen uit.

Bij mannen, ondanks de duidelijke vriendschapsband die expliciet aangegeven wordt, maakt ze meer gebruik van zakelijk taalgebruik, zoals in deze brief naar Meletios in 1645:

*‘Ik ben echter bijzonder verheugd om te horen dat u instemt met mijn maagdelijke levenswijze die zich bezighoudt met filosofie en theologie.*⁸³

Naar Constantijn Huygens in 1647 schrijft ze het volgende:

*‘Denkt u vooral niet, Doorluchtige Heer, dat u te laat was met het toesturen van dat bijzondere kostbare geschenk van u, een geschenk van die aard, dat het altijd met grote erkentelijkheid zal worden onthaald.*⁸⁴

Beide uitspraken zijn uitgedrukt in zakelijke termen, zoals ‘erkentelijkheid’ en ‘bijzonder verheugd’. Schurman omschrijft haar emoties van een afstand en gebruikt er nette termen voor, terwijl ze de emoties in de brief naar Moulin lijkt te ervaren terwijl ze de woorden opschrijft.

Deze zakelijkheid bij mannen wordt ook duidelijk uit de aanspreekvorm door de brief heen. Rivet, waarvan ze meermaals aangeeft hoe gesteld ze op hem is, noemt ze ‘*eerwaarde heer en eerbiedwaardige vader in Christus*’, Huygens noemt ze ‘*de Heer Constantijn Huygens*’ en Johan van Beverwijck ‘*Achtbare Heere*’.⁸⁵

⁸¹ Van Beek, *Klein werk*, 294.

⁸² Ibidem.

⁸³ Van Beek, *Klein werk*, 255.

⁸⁴ Huygens ING, ‘Van Anna Maria van Schurman’

<<http://resources.huysens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuysens/brief/nr/4718>> [geraadpleegd op 10-01-2016].

⁸⁵ Bouwman & Ter Haar, *Verhandeling*, 79; Huygens ING, ‘Van Anna Maria van Schurman’

<<http://resources.huysens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuysens/brief/nr/1410>> [geraadpleegd op 07-01-2016]; Johannes van Septeren, *Geleerde brieven van de edele deugt- en konst-ryke juffrouw, Anna Maria van Schurman: gewisselt met de geleerde en beroemde heeren Samuel Rachelius, professor in de rechten te Kiel: en Johan van Beverwyk, med. doct. tot Dordrecht* (Amsterdam, 1728), 25.

Deze verschillen in de stijl bij brieven naar mannen en naar vrouwen zijn zichtbaar in de aanhef en afsluiting van de brieven. Bij vrouwen is deze vaak veel persoonlijker. Het gaat over de correspondent en bevat complimenten en uitspraken van liefde. Bij mannen gaat het eerder over de geleerdheid van de man en soms de dankbaarheid van Schurman. Bernhardus Swalue begroet ze als volgt: ‘*Aan Bernard Swalue, Med.Dr.*’⁸⁶ De brief eindigt ze slechts met ‘*Gegroet.*’⁸⁷ Dat is een heel verschil met de volgende aanhef in een brief naar Makin in 1645: ‘*Anna Maria van Schurman stuurt de hartelijkste groeten aan de meest geëerde en wijze dame Bathsua Makin.*’⁸⁸ En de brief sluit ze als volgt af: ‘*Vaarwel en heb me lief als dank voor mijn liefde voor u.*’⁸⁹

Deze verschillen van een persoonlijke tegenover zakelijke stijl gelden echter niet altijd. Als Schurman met Rohan correspondeert, wordt wel een band duidelijk, maar ze schrijft nog steeds zakelijk. Ook de brieven naar prinses Elisabeth zijn minder warm. Beide vrouwen spreekt Schurman bijvoorbeeld met ‘*Mevrouw*’ aan.⁹⁰ Ook bevatten de brieven minder persoonlijke informatie. Ze gaan meer over de wetenschap en over de studievoortgang van zender en ontvanger. Er is minder sprake van emotie en dat is zichtbaar in de stijl waarin ze schrijft. Dat kan te maken hebben met het feit dat deze twee vrouwen van koninklijke afkomst zijn en dus een hogere status bezitten dan Schurman. De vriendschapsband, zoals Schurman zelf ook aangeeft in een brief naar Rohan, is daardoor anders. Naar mannen schrijft Schurman weer niet alleen maar zakelijk. Schurman schrijft naar Montanus persoonlijk, net als naar Rachelius en Swalue. Met de drie mannen bespreekt ze namelijk haar religieuze keuze. Ze gebruikt hiervoor termen als ‘*liefde*’ (voor Jezus) en een ‘*roeping*’.

De stijl waarin ze schrijft is vooral afhankelijk van de band die Schurman heeft met de geadresseerde. Schurman en Moulin kennen elkaar zeer goed en hebben een diepe band. De brief is daardoor zeer persoonlijk en warm. De band met Rohan en prinses Elisabeth is anders, meer op de geleerdheid gericht, en daardoor zakelijker. Door de maatschappelijke status van Rohan en prinses Elisabeth zal Schurman zich altijd bewust zijn van een afstand tussen zender en ontvanger en dat is zichtbaar in de schrijfstijl. Rivet is als het ware een leermeester voor Schurman en daarom zijn deze brieven ook weer zakelijker en meer op de geleerdheid gericht. Kortom, aan de hand van deze brieven kan niet geconcludeerd worden dat de verschillen in

⁸⁶ Piter van Tuinen, ‘Twee brieven van Anna Maria van Schurman aan stadsdokter Bernhardus Swalue, 1675’, *Vergetenharlingen* (versie april 2010) <<http://www.vergetenharlingen.nl/page/17de-eeuw/#brievenschurman>> [geraadpleegd op 07-01-2016].

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Van Beek, *Klein werk*, 247.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Van Beek, *Klein werk*, 263-269, 279-280, 282-283.

stijl volledig afhangen van het geslacht van de ontvanger. Duidelijk is dat andere factoren veeleer de verklaring bieden, zoals de periode wanneer Schurman de brief schrijft en de relatie met de ontvanger.

Het verband tussen de inhoud, vorm en stijl

Het lijkt erop dat de inhoud, vorm en stijl van de brief elkaar beïnvloeden. Brieven die bijvoorbeeld meer persoonlijke informatie bevatten, zoals de brieven over de religieuze keuze van Schurman naar Montanus, Rachelius en Swalue, zijn ook persoonlijker van stijl, in tegenstelling tot andere brieven naar mannen. De brieven naar prinses Elisabeth bevatten een uiteenzetting van de ideeën van Schurman en de stijl is ook zakelijker, terwijl dat geen gebruikelijke schrijfstijl voor vrouwen lijkt te zijn. De brieven naar Moulin zijn qua inhoud het meest persoonlijk en de schrijfstijl sluit hierbij aan. De brief van Schurman naar Moore bevat echter ook veel eigen ideeën van Schurman, maar deze brief is wel weer warm en persoonlijk geschreven. In acht van de negen brieven naar mannen staat tenminste iets van persoonlijke informatie, terwijl veel van deze brieven zeer zakelijk geschreven zijn. Al deze vergelijkingen laten zien dat de inhoud, vorm en stijl tot op zekere hoogte samenhangen, maar daarin wel enkele uitzonderingen bestaan.

De lengte van de brief heeft, logischerwijs, veel gevolgen voor de inhoud. Een langere brief betekent in veel gevallen een meer wetenschappelijke brief. In de lange epistels geeft Schurman altijd een diepgaand betoog over haar eigen visie. Dat doet ze niet altijd in haar kortere brieven. Toch leidt dit verschil in vorm niet altijd meteen tot een verschil in inhoud en stijl tussen brieven. Zo is de brief naar Montanus nog geen driehonderd woorden. Toch komt deze qua stijl en inhoud overeen met de brief naar Rachelius, een brief van meer dan zeventuizend woorden. De eerder genoemde brieven naar Moore en prinses Elisabeth verschillen ook van lengte en zijn beide zeer kort vergeleken met enkele epistels naar mannen. Toch heeft Schurman in deze twee brieven ook haar eigen ideeën verwerkt.

Als je de negen brieven van mannen met de negen brieven van vrouwen vergelijkt, zijn bepaalde verschillen opgevallen. Als je echter de meest wetenschappelijke en zakelijke brief van Schurman naar een vrouw, zoals een brief naar prinses Elisabeth, zou vergelijken met een persoonlijke brief naar een man, bijvoorbeeld naar Montanus, gaat deze vergelijking niet meer op. Beide brieven zijn een uitzondering op de regel. De verschillen uit de analyse gaan dus niet altijd voor alle brieven op. Ook betekent een verschil in vorm tussen een brief gericht aan een man en gericht aan een vrouw niet altijd dat er ook een verschil in stijl of inhoud is. De drie onderdelen beïnvloeden elkaar maar tot op zekere hoogte.

Conclusie

Anna Maria van Schurman had een zeer divers correspondentienetwerk bestaande uit zowel mannelijke als vrouwelijke geleerden. De mannen worden door hedendaagse onderzoekers stuk voor stuk gezien als leden van de Republiek der Letteren. Uit de correspondentie van Schurman blijkt dat zij zichzelf en haar vrouwelijke correspondenten ook zag als een onderdeel van deze gemeenschap. Ze spreekt bijvoorbeeld over ‘*onze nis*’, waarmee ze verwijst naar het grote geleerdennetwerk en waar ze zichzelf en haar vrouwelijke correspondent ook toerekent.

In de inleiding is besproken hoe de correspondentiecultuur van de Republiek der Letteren eruit ziet. Brieven waren een middel om wetenschappelijk nieuws en eigen ideeën uit te wisselen. De brief had een aantal vaste elementen, namelijk hoffelijke uitdrukkingen, de studievoortgang van zender en ontvanger en allerlei wetenschappelijke en maatschappelijke zaken. Meestal werd er in het Latijn gecorrespondeerd. Zowel Schurmans brieven naar mannen als naar vrouwen sluiten bij deze cultuur aan, maar er zijn wel verschillen in aan te treffen.

Religie en ‘de vrouw’ zijn Schurmans belangrijkste thema’s. Zowel in brieven naar mannen als naar vrouwen komen deze twee onderwerpen naar voren, maar wel op een onderscheiden manier. In de correspondentie met vrouwen wordt duidelijk dat Schurman en andere wetenschapsters in elkaar een voorbeeld zoeken over het combineren van hun geslacht en de wetenschap. Door het vrouw-zijn voelen ze zich verbonden met elkaar. Bij mannen zorgt de vrouwelijkheid van Schurman ervoor dat ze zich meer moet bewijzen. Op latere leeftijd lijkt ze deze behoefte niet meer te hebben. Dan correspondeert ze openlijk over haar keuze zich aan te sluiten bij de Labadisten en probeert ze zelfs andere mannen over te halen om haar voorbeeld te volgen. Op deze manier schrijft ze met vrouwen niet over religie.

De vrouwelijke geleerden lijken zich minder aan de ‘regels’ van de Republiek der Letteren te houden. Zo wijken ze vaker af van de voertaal Latijn en schrijven ze persoonlijk. De brieven zijn meer dan alleen wetenschappelijke uiteenzettingen; het is een manier om in contact te blijven over elkaars dagelijkse leven, over elkaars studievoortgang en om elkaar advies te geven. De epistels aan vrouwen geven met warme bewoordingen blijk van een wederzijds ervaren diepe band. Met mannen correspondeert Schurman bijna altijd in het Latijn en de brieven die ze schrijft zijn langer en zeer wetenschappelijk. De stijl is vaak zakelijk. Deze deling tussen persoonlijk bij vrouwen en zakelijk bij mannen gaat niet altijd op

en is vooral afhankelijk van de relatie van Schurman met het individu. Het geslacht is van invloed op deze relatie maar niet de enige of altijd doorslaggevende factor.

Een uitdaging in Schurmans leven was het combineren van haar geleerdheid en haar vrouwelijkheid. Ze wilde graag contact met vrouwen hebben en ging hier zelf naar op zoek.⁹¹ In de brieven met deze vrouwen wordt duidelijk dat de andere vrouwen ook met deze uitdaging te maken hadden. Opvallend is dat Schurman zich bij vrouwen bijna altijd bescheiden opstelt. Ook verwijst ze minder naar belangrijke wetenschappelijke autoriteiten. Naar de mannelijke geleerden schrijft ze veel wetenschappelijke ideeën en deze baseert ze op allerlei belangrijke autoriteiten. Dit verschil laat een dilemma van Schurman, en waarschijnlijk ook van de andere geleerde vrouwen, zien. Geleerde vrouwen vormden namelijk niet alleen een uitzondering binnen de samenleving, weinig mannen en al helemaal weinig vrouwen waren geschoold, maar vormden ook een uitzondering binnen de Republiek der Letteren, waar het grootste gedeelte mannelijk was. Dat maakt dat Schurman voor een dilemma kwam te staan. Ze wilde dat mannen haar serieus namen en haar geleerdheid en intelligentie erkenden. Daarom ging ze haar eigen ideeën uiten en haar belezenheid tonen. Ze wilde echter ook nog steeds voldoen aan de normen van vrouwelijkheid en dus bleef ze haar vrouwelijkheid benadrukken. Misschien was ze bang voor wat er van haar gedacht werd als ze dat niet deed. Het was in deze tijd gebruikelijk dat de wetenschappelijke brieven voorgelezen werden, waardoor meer mensen dan alleen haar correspondent zich een beeld over haar konden gaan vormen.⁹² Schurman werd, vanwege haar uitzonderlijke geleerdheid in combinatie met het vrouw-zijn, soms gezien als een monster, als een ‘fout van de natuur’.⁹³

Naarmate Schurman meer bekendheid verwierf, kreeg ze het makkelijker. Ze hoefde zich minder bescheiden op te stellen en kon haar ideeën vrijer uiten. Toch bleef ze zich tegenover vrouwen altijd bescheiden uitdrukken; waarschijnlijk om te voldoen aan een vrouwelijke deugd die bestond en vooral belangrijk was bij vrouwen onder elkaar. Kortom, Schurmans correspondentie, en de verschillen tussen de brieven aan mannen en vrouwen, werden beïnvloed door de genderopvattingen uit de 17^e eeuw. Deze opvattingen hebben er hoogstwaarschijnlijk voor gezorgd dat Schurmans brieven naar vrouwen minder wetenschappelijk zijn. Ze wilde voldoen aan de deugd van bescheidenheid.

De wetenschappelijkheid in een brief werd vroeger en nu nog steeds gezien als de ‘harde eis’ van de Republiek der Letteren. Gebaseerd op alleen deze eis zouden de brieven

⁹¹ Pal, ‘Forming *familles d’alliances*’, 255.

⁹² Van Miert & Nellen, ‘Media en tolerantie in de Republiek der Letteren’, 4.

⁹³ Kloek, Teeuwen & Huisman, *Women of the Golden Age*, 148.

naar mannen daar meer aan voldoen dan die aan vrouwen. Dat betekent dat de brieven naar vrouwen al snel worden uitgesloten, niet alleen in hun eigen tijd, maar ook door hedendaagse onderzoekers. De belangrijkste eis in het onderzoek van de Republiek der Letteren zou niet de wetenschappelijke ideeën in de brief maar het wetenschappelijke doel van de brief moeten zijn. Een definitie van de Republiek der Letteren enkel op basis van de inhoudelijk kenmerk doet weinig recht aan de brieven die vrouwen naar elkaar schreven. De brieven die Schurman naar haar correspondenten schreef waren stuk voor stuk verstuurd om haar ‘wetenschappelijke carrière’ te bevorderen. Soms staat er persoonlijke informatie in een brief, omdat ze een band heeft gekregen met de personen naar wie ze schreef, en soms is de brief minder geleerd door bepaalde genderopvattingen. Dat doet echter niet af aan het doel van het contact tussen zender en ontvanger; dat doel bleef altijd de wetenschap. Deze herziende definitie van Res Publica Litterarum betekent dat alle brieven van Schurman een plaats krijgen binnen deze gemeenschap. Ook komt er ruimte voor meer comparatief onderzoek, waarmee de werking van de genderopvattingen op correspondentiecultuur tussen mannen en vrouwen, tussen mannen en mannen en tussen vrouwen en vrouwen duidelijk wordt.

Veel hedendaagse onderzoekers hebben te veel de genderaannames van de 17^e en 18^e eeuw gevolgd, waardoor vrouwen al snel uitgesloten worden en de Republiek gezien wordt als een mannelijke maatschappij. De analyse van de brieven van Schurman laat echter zien dat Schurman en haar vrouwen wel degelijk een onderdeel vormden van de Republiek der Letteren. Het lidmaatschap was niet vanzelfsprekend, vanwege de genderopvattingen die bestonden, en Schurman heeft er hard voor moeten strijden. Door de genderopvattingen is er ook een verschil in haar manier van corresponderen. De correspondentiecultuur is veelzijdiger dan veel onderzoeken haar doen lijken. Vrouwen zoals Schurman verdienen niet alleen een plaats in de Republiek der Letteren, maar ze verdienen ook een plaats in het hedendaagse onderzoek naar deze gemeenschap.

Bibliografie

Prent voorblad

Koninklijke Bibliotheek, 'Anna Maria van Schurman (1607-1678)'

<<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/VUMCC01:UBVU001-1-SCH-015>>

[geraadpleegd op 10-01-2016].

Bronnenlijst (op chronologische volgorde)

Anna Maria van Schurman, *Brief aan André Rivet, 2 januari 1632*, vert. Renée ter Haar, in: *Anna Maria van Schurman. Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap*, red. Jacob Bouwman & Renée ter Haar (Groningen, 1996), 75-76.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Constantijn Huygens, 23 juli 1636*, vert. Jeanine de Landsheer, in: Huygens ING-website

<<http://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brief/nr/1410>>

[geraadpleegd op 10-01-2016].

Anna Maria van Schurman, *Brief aan André Rivet, 8 maart 1638*, vert. Renée ter Haar, in: *Anna Maria van Schurman. Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap*, red. Jacob Bouwman & Renée ter Haar (Groningen, 1996), 79-88.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Johan van Beverwyk, 8 februari 1639*, vert. Johannes van Septeren, in: *Geleerde brieven van de edele deugt- en konst-ryke juffrouw, Anna Maria van Schurman: gewisselt met de geleerde en beroemde heeren Samuel Rachelius, professor in de rechten te Kiel: en Johan van Beverwyk, med. doct. tot Dordrecht; voor het meerendeel nu uit de Latynsche in de Nederlantsche taale overgezet, en noit voorheen gedrukt: ook zyn hier nog by gevoegt, verscheidene lof-vaarssen, op dezelve juffr. Schurman door eenige geleerde mannen, in het Latyn opgesteld, en nu meede voor het eerst vertaalt*, red. Johannes van Septeren (Amsterdam, 1728), 25-36.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan prinses Elizabeth van Bohemen, 7 september 1639*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 264-267.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Bathsua Makin, 13 mei 1640*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 246.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Dorothea Moore, 1 april 1641*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 235-236.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan prinses Anne de Rohan, 19 augustus 1643*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 279- 280.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan prinses Anne de Rohan, 13 november 1643*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 282-283.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan prinses Elizabeth van Bohemen, 26 januari 1644*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 268-269.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Meletios, 30 mei 1645*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 255-256.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Bathsua Makin, 20 oktober 1645*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 247.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Marie du Moulin, 8 december 1646*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 294- 295.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Marie Jars de Gournay, 26 januari 1647*, vert. Pieta van Beek, in: *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*, Pieta van Beek (Stellenbosch, 2004), 286-287.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Constantijn Huygens, 18 december 1647*, vert. Jeanine de Landtsheer, in: Huygens ING-website,
<<http://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brief/nr/4718>>
[geraadpleegd op 10-01-2016].

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Petrus Montanus, 15 oktober 1669*, vert. Pieta van Beek, in: *'Verslonden door zijn liefde'. Een onbekende brief van Anna Maria van Schurman aan Petrus Montanus (1669)*, Pieta van Beek (Amsterdam, 2015), 21.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Samuel Rachelius, 18 juni 1675*, vert. G.D.J. Schotel, in: *Anna Maria van Schurman*, G.D.J. Schotel ('s Hertogenbosch, 1853), 116-131.

Anna Maria van Schurman, *Brief aan Bernhardus Swalve, 18 september 1675*, vert. Piter van Tuinen, in: *Vergeetenharlingers* (versie april 2010)
<<http://www.vergeetenharlingers.nl/page/17de-eeuw/#brievenschurman>> [geraadpleegd op 10-01-2016].

Secundaire literatuur

Baar, M. de, Löwensteyn, M., Monteiro, M. & Sneller, A. (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Zutphen, 1992).

Beek, P. van, 'Een vrouwenrepubliek der Letteren? Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwen', *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3 (1996), 36-49.

Beek, P. van, *Klein werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678)* (Stellenbosch, 2004).

Beek, P. van, 'Republic of women: rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century by Carol Pal', *Renaissance Quarterly* 66:3 (2013), 1081-1082.

Beek, P. van, '*Verslonden door zijn liefde*'. *Een onbekende brief van Anna Maria van Schurman aan Petrus Montanus (1669)* (Amsterdam, 2015).

Blum, C. *Anne Marie de Schurman. Femme Savante (1607-1678). Correspondance* (Paris, 2004).

Bots, H & Waquet, F., *La République des Lettres* (Paris, 1997).

Brockliss, L., *Calvet's Web: Enlightenment and the Republic of Letters in eighteenth-century France* (Oxford, 2002).

Churchill, L., Brown, P. & Jeffrey, J. (red.), *Women writing Latin: Early Modern women writing Latin* (Oxford, 2014).

Couchman, J. & Crabb, A., *Women's letters across Europe, 1400-1700. Form and persuasion* (Hampshire/Burlington, 2005).

Eger, E., *Bluestockings: women of reason from Enlightenment to Romanticism* (Basingstoke/New York, 2010).

Gemert, L. van, Aelst, J. van & Scholz-Heerspink, M. (red.), *Women's writing from the Low Countries 1200-1875. A bilingual anthology* (Amsterdam, 2010).

Goldgar, A., *Impole learning. Conduct and community in the Republic of Letters, 1680-1750* (New Haven, 1995).

Goodman, D., *The Republic of Letters. A cultural history of the French Enlightenment* (Cornell, 1994).

Jeu, A. de, 't Spoor der dichtersessen.' *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Hilversum, 2000).

Kloek, E. (red.), *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013).

Kloek, E., Teeuwen, N. & Huisman, M. (red.), *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum, 1994).

Knott, S. & Taylor, B., *Women, gender and Enlightenment* (Hampshire/New York, 2007).

Larsen, A., 'A women's Republic of Letters: Anna Maria van Schurman, Marie de Gournay, and female self-representation in relation to the public sphere', *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal* 3 (2008), 105-126.

Miert, D. van & Nellen, H., 'Media en tolerantie in de Republiek der Letteren. De discussie over Isaac de La Peyrère (ca. 1596-1676) en zijn Prae-Adamitae', *De Zeventiende Eeuw* 30:1 (2014), 3-19.

Nobels, J., '(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch' (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Leiden, 2013).

Pal, C., 'Forming *familles d'alliance*: intellectual kinship in the Republic of Letters', in: J. Campbell & A. Larsen (red.), *Early modern women and transnational communities of letters* (Farnham/Burlington, 2009), 251-280.

Pal, C., *Republic of women. Rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century* (Cambridge, 2012).

Roothaan, A., 'Inleiding', in: Jacob Bouwman en Renée ter Haar (red.), *Anna Maria van Schurman. Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* (Groningen, 1996), 7-42.

Rutten, G. & Wal, M. van der, *Letters as loot: a sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch* (Amsterdam/Philadelphia, 2014).

Schenkeveld-van der Dussen, R. & Porteman, K. (red.), *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam, 1997).

Shapiro, L. (red.), *Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes. The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes* (Chicago, 2007).

Stegeman, S. *Patronage and services in the Republic of Letters. The network of Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712)* (Amsterdam, 2005).

Suzuki, M. (red.), *The history of British women's writing. Volume 3: 1610-1690* (Basingstoke/New York, 2011).

Bijlage I: Brieven verzonden door Anna Maria van Schurman

De tabel geeft alle tot nu toe bekende brieven weer die door Schurman verzonden zijn. De eerste kolom laat de naam van de ontvanger zien; alfabetisch gesorteerd op achternaam. De volgende kolom geeft het geslacht weer. Daarna de plaats vanaf waar vandaan de brief verzonden is en het jaartal. Vervolgens wordt getoond in welke taal de originele brief geschreven is en in welke taal de gebruikte getranscribeerde en vertaalde tekst is. De zesde kolom laat bij benadering het aantal woorden van de getranscribeerde brief zien. Ook laat de tabel zien waar de originele bronnen en de gebruikte vertaling te vinden zijn. De laatste twee kolommen laten de verblijfplaats en het beroep of specialisatiegebied van de ontvanger zien. Van veel brieven die verzonden zijn, ontbreekt bepaalde informatie. Als dat het geval is, wordt dat aangegeven in de tabel. De achttien brieven die gebruikt zijn voor de analyse van het onderzoek zijn ook in deze tabel terug te vinden. Deze brieven en de informatie die daarbij hoort is dikgedrukt.

Ontvanger (alfabetisch)	m /v	Plaats, jaartal	Originele taal	Taal getranscri- beerde tekst	Aantal woorden (bij benadering)	Vindplaats origineel	Vindplaats vertaling	Woonachtig in	Beroep / specialisatiegebied
Barlaeus, Casparus (1584-1648)	m	onbekend	Latijn	-	-	Universiteitsbiblio- theek Leiden	-	Republiek der Nederlanden, Frankrijk, Vlaanderen	predikant, schrijver, dichter
Beverwijck, Johan van (1594-1647)	m	Utrecht 21-01- 1638	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 184- 187	-	Republiek der Nederlanden	arts, schrijver

		Utrecht 08-02- 1639	Latijn	Nieuwne- erlands	5181	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 1-27	gepubliceerd in Van Septeren, <i>Geleerde brieven</i>		
		04-1643	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 207- 209	-		
		onbekend	Grieks	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 125- 126	-		
Cats, Jacob (1577-1660)	m	1622	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 168- 169	-	Republiek der Nederlanden	dichter, jurist, politicus
Christina, koningin van Zweden (1626- 1689)	v	geen bron overgeleve- rd	-	-	-	-	-	Zweden	koningin, geleerd in letterkunde, manuscripten, religie, alchemie en wetenschap
Christine van Hesse- Eschwege, hertogin van Brunswijk- Lüneberg	v	16-10- 1670	Frans	-	-	British Museum London	-	Heilig Roomse Rijk	hertogin, geleerd in kunsten, bezat een kleine bibliotheek

(1649-1702)									
Cloppenburgh, Johan(nus) (1592-1652)	m	Utrecht 1641	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 199- 202	-	Republiek der Nederlanden	theoloog
		onbekend	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 105- 108	-		
Colvius, Andreas (1594- 1671)	m	15-02- 1637	Frans	Frans	466	gepubliceerd in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 106- 107	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 72-75	Republiek der Nederlanden	predikant, geleerd in natuurwetenschappe n, astronomie en filosofie
		09-09- 1637	Frans	-	-	Universiteitsbiblio theek Utrecht	-		
		26-05- 1657	Frans	Frans	182	gepubliceerd in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 107- 108	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 213-214		
Coutel, mevrouw	v	Utrecht 25-12- 1639	Frans	Nederland s	206	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 255- 256	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 272	-	-
Crucius,	m	Utrecht	Latijn	-	-	gepubliceerd in	-	Vlaanderen,	theoloog, predikant,

Jacobus (1579-?)		02-01-1638				Schurman, <i>Opuscula</i> , 231-236		Republiek der Nederlanden	rector Latijnse school in Delft, dichter en schrijver
D'Ewes, Simonds (1602-1650)	m	Utrecht 31-10-1645	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 171-173	-	Engeland	politicus, antiquair
		Utrecht 28-03-1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 223-224	-		
Duchesne, André	m	18-02-1640	Frans	Frans	227	onbekend	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 161-162	-	-
Elisabeth, prinses van de Bohemen/Palts (1618-1680)	v	Utrecht 07-09-1639	Frans	Nederlands	1018	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 249-255	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 264-267	Heilig Roomse Rijk, Republiek der Nederlanden	prinses, abdis, geleerd in filosofie
		Utrecht 26-01-1644	Frans	Nederlands	445	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 266-269	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 268-269		
Gassendus, Petrus (1592-1655)	m	Utrecht, 21-12-1643	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 167-169	-	Frankrijk	filosoof, wetenschapper, wiskundige

Goris, Lambertus (1651-?)	m	Utrecht 28-01 1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 175- 176	-	Republiek der Nederlanden	hoogleraar rechten en wijsbegeerte, syndicus van Nijmegen, curator Hardwijsche hoogeschool
Gournay, Marie Jars de (1565-1645)	v	Utrecht 26-01- 1647	Frans	Nederlan ds	449	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 282- 284	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 286-287	Frankrijk	filosofo, essayiste
Heinsius, Daniel (1580- 1655)	m	Utrecht 05-01- 1640	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 183- 184	-	Vlaanderen, Republiek der Nederlanden	uitgever klassieke teksten, literair theoreticus, dichter, bibliothecaris Universiteit van Leiden, humanistische geleerde
Hubert, Charlotte (ca. 1622-na 1644)	v	geen bron overgeleve rd	-	-	-	verwijzing in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 130	-	Republiek der Nederlanden	dichteres
Huygens, Constantijn	m	Utrecht 23-07-	Latijn	Nederlan ds	387	Koninklijke bibliotheek Den	resources.huygens.kna w.nl	Republiek der Nederlanden	dichter, diplomaat, geleerde,

(1596-1687)	1636				Haag	brief nr. 1410		componist, architect
	Utrecht 18-12- 1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 241- 243	-		
	Utrecht 18-12- 1647	Latijn	Nederlan ds	324	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.kna w.nl brief nr. 4718		
	Utrecht 23-01- 1661	Latijn	Nederland s	323	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.knaw. nl brief nr. 5678		
	Utrecht 22-06- 1666	Latijn	Nederland s	265	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.knaw. nl brief nr. 6565		
	08-1666	Latijn	Nederland s	163	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.knaw. nl brief nr. 5691		
	Utrecht 01-11- 1666	Latijn	Nederland s	88	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.knaw. nl brief nr. 6587		
	Utrecht 04-11- 1667	Latijn	Nederland s	275	Koninklijke bibliotheek Den Haag	resources.huygens.knaw. nl brief nr. 6620		
	Utrecht	Latijn	Nederland	320	Koninklijke	resources.huygens.knaw.		

		13-09-1669		s		bibliotheek Den Haag	nl brief nr. 6723		
Laet, Johan de (1581-1649)	m	27-03-1641	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 194-195	-	Vlaanderen, Republiek der Nederlanden	geograaf, bewindvoerder van de West-Indische Compagnie, polyglot
Lydius, Jacobus (1610-1679)	m	Utrecht 30-04-1640	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 98-105	-	Republiek der Nederlanden	predikant, letterkundige, oudheidkundige, godgeleerde, dichter
Makin, Bathsua (ca. 1600-ca. 1675)	v	Utrecht 13-05-1640	Grieks	Nederlands	130	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 126-127	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 246	Engeland	polyglot, schrijfster, dichteres, lerares, gouvernante, oprichter meisjesschool in Londen
		Utrecht ± 20-10-1645	Grieks	Nederlands	231	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 127-128	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 247		
Meletios, bisschop van Efeze (1595-1645)	m	Utrecht 30-05-1645	Grieks	Nederlands	263	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 161-162	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 255	Kreta, Ottomaanse Rijk	bisschop, exarch
Merveil, Anne de	v	Utrecht 13-08-1642	Frans	Nederlands	616	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 256-	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 275-276	hoogstwaarschijnlijk Republiek der Nederlanden	-

						260			
Montanus, Petrus (1594-1638)	m	Amsterdam 15 oktober 1669	Frans	Nederlands	297	Germanisches Nationalmuseum in Neurenberg	Van Beek, <i>Verslonden door zijn liefde</i> , 21	Republiek der Nederlanden	theoloog, dominee, taalkundige
Moore, Dorothea (1613/16-1664)	v	Utrecht 01-04-1641	Latijn	Nederlands	625	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 191-194	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 235-236	Ierland, Engeland, Republiek der Nederlanden	schrijfster
		Utrecht	Hebreeuws	Nederlands	303	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 119-120	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 238-239		
Moulin, Marie du (in of na 1625-1699)	v	Utrecht 27-09-1646	Frans	Frans	224	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 182-184.	Frankrijk, Republiek der Nederlanden	schrijfster, geleerd in wijsbegeerte en Hebreeuwse taal, directrice Frans meisjesinternaat in Haarlem
		08-12-1646	Frans	Nederlands	495	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 274	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 294-295		
		Utrecht 03-04-1649	Frans	Frans	368	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 199-201		
		Utrecht 13-03-1652	Frans	Frans	393	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 211-213		
Moulin, Pierre	m	Utrecht	Frans	Frans	518	gepubliceerd in	Verhoeven, <i>Anne Marie</i>	Frankrijk,	schrijver, theoloog,

du (1568-1658)		20-03-1635				Schurman, <i>Opuscula</i> , 277-280	<i>de Schurman</i> , 69-72	Engeland, Republiek der Nederlanden	hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Leiden, predikant, voorzitter nationale synode in Alais
Osterwick, Luffrides	m	Utrecht 15-08-1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 224-226	-	-	-
		Utrecht 05-10-1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 226-228	-		
Petersen, Johanna Eleonora (von Merlau) (1644-1724)	v	geen bron overgeleverd	-	-	-	-	-	Heilig Roomse Rijk	schrijfster
Rachelius, Samuel (1628-1691)	m	Altona 18-06-1675	Latijn	Nieuw- ned- erlands	7028	gepubliceerd in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i>, 116-131	gepubliceerd in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i>, 116-131	Heilig Roomse Rijk	jurist, bibliothecaris, diplomaat

Revius, Jacob (1586-1658)	m	1636	Latijn	-	-	Universiteitsbiblio theek Leiden	-	Republiek der Nederlanden	predikant, dichter, vertaler, kerkhistoricus, oprichter en rector van school in Deventer, regent van Statencollege in Leiden
		1640	Latijn	-	-	Universiteitsbiblio theek Leiden	-		
Rivet, André(as) (1572-1651)	m	Utrecht 02-01- 1632	Latijn	Nederlan ds	499	gepubliceerd in Schurman, Opuscula, 26-28	Schurman, Verhandeling, 75-76	Frankrijk, Republiek der Nederlanden	theoloog, voorzitter nationale synode in Vitré, hoogleraar theologie aan de Universiteit van Leiden, gouverneur, curator onderwijsinstituut Breda
		1637	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, Opuscula, 136- 138	-		
		Utrecht 08-03- 1638	Latijn	Nederlan ds	3343	gepubliceerd in Schurman, Opuscula, 39-55	Schurman, Verhandeling, 79-88		
		Utrecht 14-03- 1638	Latijn	Nederland s	804	gepubliceerd in Schurman, Opuscula, 91-95	Schurman, Verhandeling, 96-98		
		Utrecht 05-05- 1638	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, Opuscula, 178- 179	-		
		20-01-	Latijn	-	-	gepubliceerd in	-		

	1643				Schurman, <i>Opuscula</i> , 202-204		
	01-04-1643	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 204-207	-	
	18-12-1644	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 215-217	-	
	Utrecht 03-04-1649	Frans	Frans	475	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 201-204	
	Utrecht 25-07-1649	Frans	Frans	342	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 204-207	
	Utrecht 04-02-1650	Frans	Frans	413	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 207-209	
	Utrecht 12-06-1650	Frans	Frans	260	Koninklijke bibliotheek Den Haag	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 209-211	
	onbekend	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman,	-	

						<i>Opuscula</i> , 228-230			
		onbekend	Hebreeuws	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 153	-		
Rohan, Anne de (1584-1646)	v	Utrecht 19-08-1643	Frans	Nederlands	387	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 260-262	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 279-280	Frankrijk	prinses, geleerd in kunst en wetenschap, polyglot, dichteres
		Utrecht 13-11-1643	Frans	Nederlands	448	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i>, 264-266	Van Beek, <i>Klein werk</i>, 282-283		
Saumaise, mevrouw de (Anne de Mercier)	v	Utrecht 18-03-1648	Frans	Nederlands	183	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 369-372	Van Beek, <i>Klein werk</i> , 291	Frankrijk, Republiek der Nederlanden	studeerde (onderwerp is onbekend)
Saumaise / Salmasius, Claude (1588-1653)	m	Utrecht 28-05-1639	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 177-179	-	Frankrijk, Republiek der Nederlanden	humanist, filosoof, rechtsgeleerde, uitgever, filoloog, schrijver, vertaler, verbonden aan de Universiteit van Leiden
		Utrecht 22-12-1646	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 123-	-		

					144				
	Utrecht 01-03- 1647	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 144- 158	-			
	Utrecht 26-11- 1647 (of: 16-11- 1647)	Frans	Frans	267	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 367- 368	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 189-190			
	Utrecht 18-03- 1648	Frans	Frans	536	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 370- 373	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 191-193			
	Utrecht 11-07- 1648	Frans	Frans	175	gepubliceerd in Quinzime, <i>Le cabinet historique</i> , 72	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 196-197			
	onbekend	Grieks	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 166- 167	-			
Schütz, Johann Jakob (1640- 1690)	m	± 1674- 1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-	Heilig Roomse Rijk	jurist, schrijver
		± 1674- 1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-		

		± 1674-1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-		
		± 1674-1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-		
		± 1674-1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-		
		± 1674-1675	Latijn	-	-	Universitätsbibliothek Basel	-		
Smetius / Smith, Johannes (1590-1651)	m	Utrecht 09-12-1637	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 95-98	-	Heilig Roomse Rijk, Republiek der Nederlanden	oudheidkundige, verzamelaar, predikant, schrijver
		Utrecht 10-05-1641	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 236-237	-		
		Utrecht 01-04-1643	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 238-239	-		
		Utrecht 29-01-1645	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 240-241	-		
Spanheim, Frederik (1600-1649)	m	Utrecht 23-09-1644	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 108-	-	Heilig Roomse Rijk, Zwitserland, Republiek der	filoloog, filosoof, theoloog, gouverneur,

					123		Nederlanden	hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Geneve, hoogleraar theologie aan de Universiteit van Leiden, schrijver
Utrecht 20-04- 1645	Frans	Frans	413	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 269-271	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 174-176			
29-06- 1645 (of: 19-06- 1644)	Frans	Frans	345	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 307-309	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 177-178			
Utrecht 24-12- 1645	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 220-221	-			
Utrecht 20-04- 1646	Frans	Frans	611	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 312-315	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 179-182			
Utrecht 03-05- 1647	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 243-244	-			
Utrecht 18-10- 1647	Frans	Frans	301	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 316-317	Verhoeven, <i>Anne Marie de Schurman</i> , 187-188			
Utrecht	Frans	Frans	414	gepubliceerd in	Verhoeven, <i>Anne Marie</i>			

		15-04-1648 (of: 04-08-1648)				Schurman, <i>Opuscula</i> , 375-376	<i>de Schurman</i> , 197-199		
Staackman, Willem	m	Utrecht 09-06-1640	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 189-190	-	Republiek der Nederlanden	burgemeester van Franeker, lid Staten-Generaal
Swalue, Bernhardus (1590-1649)	m	Wieuwerd 18-09-1675	Latijn	Nederlands	2489	Koninklijke Bibliotheek Den Haag	www.vergetenharlingers.nl	Republiek der Nederlanden	stadsdokter, geleerd in letterkunde, schrijver
		Wieuwerd 21-10-1675	Latijn	Nederlands	253	Koninklijke bibliotheek Den Haag	www.vergetenharlingers.nl		
Thott, Birgitta	v	geen bron overgeleverd	-	-	-	verwijzing in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 130	-	Denemarken	schrijfster
Veer, mevrouw van	v	geen bron overgeleverd	-	-	-	verwijzing in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 130	-	-	-
Vervoorn, Élizabeth (1617-1657)	v	geen bron overgeleverd	-	-	-	verwijzing in Schotel, <i>Anna Maria van Schurman</i> , 130	-	Republiek der Nederlanden	dichteres

Voetius, Gisebertus (1589-1676)	m	onbekend	Hebreeuws	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 118- 119	-	Republiek der Nederlanden	theoloog, geleerd in Semitische talen, predikant, schrijver, hoogleraar theologie en Oosterse talen van de Universiteit van Utrecht, rector magnificus Universiteit van Utrecht
Vorstius, Adolf (1597-1663)	m	Utrecht 28-02- 1639	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 201- 203	-	Republiek der Nederlanden, Padua	arts, botanist, geleerd in Oudgrieks en Arabisch, rector Universiteit van Leiden
		Utrecht 06-05- 1644	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 210	-		
		Utrecht 19-04- 1645	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 211- 212	-		
		Utrecht 19-01- 1648	Latijn	-	-	gepubliceerd in Schurman, <i>Opuscula</i> , 245- 246	-		

Bijlage II: Categorisering van de besproken onderwerpen in de brieven gericht aan mannen en aan vrouwen

Aan de hand van de achttien brieven zijn categorieën vastgesteld. Vervolgens is gekeken welke categorieën in iedere brief te vinden zijn. De twee tabellen laten dit zien; de eerste tabel toont deze informatie voor de brieven gericht aan mannen en de tweede, die begint op pagina 58, voor de brieven aan vrouwen. De verticale totaalrij laat zien hoe vaak een bepaalde categorie in de brieven naar mannen en vrouwen gevonden is. De horizontale totaalrij laat zien hoeveel categorieën er per brief gevonden zijn.

Brieven: Categorieën:	Schurman - Rivet 1632	Schurman - Huygens 1636	Schurman - Rivet 1638	Schurman - Beverwijk 1639	Schurman - Meletios 1645	Schurman - Huygens 1647	Schurman - Montanus 1669	Schurman - Rachelius 1675	Schurman - Swalue 1675	to- taal
complimenten voor de correspondent	X	X	X	X	X	X		X		7
uitingen van bescheidenheid	X		X	X	X				X	5
uitingen van dankbaarheid	X	X	X	X	X	X			X	7
benoemen van ongelijkheid t.o.v. ontvanger	X	X	X							3
complimenten voor de brief van de correspondent				X						1
betuiging van spijt voor late reactie		X								1
advies					X			X	X	3
benoemen van gemeenschappelijke connectie		X	X	X	X	X	X	X	X	8

reden tot schrijven									X	1
benoemen van de plicht om te schrijven										0
persoonlijke vragen aan ontvanger			X						X	2
uiting van meeleven / sympathie										0
reactie op mening correspondent	X	X	X	X	X			X	X	7
reactie op persoonlijke vragen correspondent										0
reactie op advies van correspondent			X	X				X		3
uitspraak van verbondenheid	X		X					X	X	4
persoonlijke informatie	X	X	X		X	X	X	X	X	8
groeten doen aan / bedanken voor gekregen groeten van een derde			X	X			X			3
verwijzing naar ontvangen / versturen van geschenk, portret, etc.			X					X	X	3
uitspraak over bezorging / ontvangst brief						X	X		X	3
eigen ontplooiing / studievoortgang	X	X	X	X	X			X	X	7
ontplooiing / studievoortgang				X	X				X	3

correspondent										
eigen werken / prestaties	X	X			X			X		4
verwijzing naar werken van andere geleerden			X	X	X			X		4
werken / prestaties correspondent		X	X	X	X	X				5
eigen beperkingen ontplooiing	X		X	X						3
beperkingen ontplooiing correspondent									X	1
wetenschappelijke vragen aan correspondent				X						1
het vrouw-zijn van Schurman en/of de correspondent		X	X	X	X					4
de vrouw en haar maatschappelijke positie	X		X							2
citaat van / verwijzing naar geleerde(n)		X	X	X	X	X		X	X	7
verwijzing naar een vrouw			X			X				2
verwijzing naar de Klassieke Oudheid		X	X	X	X	X		X	X	7
verwijzing naar het christendom / God / de Bijbel	X		X	X	X		X	X	X	7
zoektocht naar (vrouwelijk) voorbeeld										0
verdorvenheid van of kritiek op	X		X				X	X	X	5

de wereld en/of mens										
uitleg van eigen ideeën			X	X	X		X	X	X	6
geschiedenis / geschiedschrijving			X	X				X	X	4
maatschappij			X					X		2
natuurwetenschappen			X	X						2
filosofie			X	X				X	X	4
rechtsgeleerdheid			X					X		2
staatskunde			X							1
talen		X	X	X						3
muziek / kunst / literatuur		X		X		X				3
geneeskunde				X					X	2
religie / theologie			X	X	X		X	X	X	6
totaal	13	15	32	26	18	10	8	21	23	166

Brieven: Categorieën:	Schurman - prinses Elisabeth 1639	Schurman - Makin 1640	Schurman - Moore 1641	Schurman - Rohan 08-1643	Schurman - Rohan 11-1643	Schurman - prinses Elisabeth 1644	Schurman - Makin 1645	Schurman - Moulin 1646	Schurman - Gournay 1647	to- taal
complimenten voor de correspondent	X	X	X	X	X	X	X	X	X	9
uitingen van bescheidenheid	X		X	X	X	X	X	X	X	8
uitingen van dankbaarheid	X			X	X	X			X	5
benoemen van ongelijkheid				X	X	X			X	4

t.o.v. ontvanger										
complimenten voor de brief van de correspondent	X		X	X	X		X	X	X	7
betuiging van spijt voor late reactie			X							1
advies			X				X	X		3
benoemen van gemeenschappelijke connectie	X		X	X	X			X		5
reden tot schrijven	X			X						2
benoemen van de plicht om te schrijven		X					X			2
persoonlijke vragen aan ontvanger		X						X		2
uiting van meeleven / sympathie		X	X				X	X		4
reactie op mening correspondent	X		X		X		X	X	X	6
reactie op persoonlijke vragen correspondent						X				1
reactie op advies van correspondent									X	1
uitspraak van verbondenheid			X	X	X		X	X	X	6
persoonlijke informatie		X	X			X	X	X		5
groeten doen aan / bedanken voor gekregen groeten van een derde										0

verwijzing naar ontvangen / vesturen van geschenk, portret, etc.			X					X		2
uitspraak over bezorging / ontvangst brief			X	X		X				3
eigen ontplooiing / studievoortgang			X			X	X	X	X	5
ontplooiing / studievoortgang correspondent			X	X			X	X		4
eigen werken / prestaties										0
verwijzing naar werken van andere geleerden	X									1
werken / prestaties correspondent				X			X		X	3
eigen beperkingen ontplooiing			X			X	X	X		4
beperkingen ontplooiing correspondent			X				X	X		3
wetenschappelijke vragen aan correspondent								X		1
het vrouw-zijn van Schurman en/of de correspondent		X	X	X	X		X		X	6
de vrouw en haar maatschappelijke positie			X							1
citaat van / verwijzing naar geleerde(n)	X		X	X		X			X	5

verwijzing naar een vrouw	X						X			2
verwijzing naar de Klassieke Oudheid	X		X		X	X	X		X	6
verwijzing naar het christendom / God / de Bijbel	X		X	X	X	X			X	6
zoektocht naar (vrouwelijk) voorbeeld			X	X	X		X			4
verdorvenheid van of kritiek op de wereld en/of mens			X	X	X	X				4
uiteenzetting van eigen ideeën	X		X			X				3
geschiedenis / geschiedschrijving	X									1
maatschappij							X	X		2
natuurwetenschappen	X									1
filosofie	X		X			X		X		4
rechtsgeleerdheid										0
staatskunde										0
talen							X	X	X	3
muziek / kunst / literatuur										0
geneeskunde										0
religie / theologie			X			X		X		3
totaal	16	6	26	16	13	16	20	20	14	148